

**ORTAÇAĞ'DA BİNGÖL'ÜN
TARİHİ COĞRAFYASI**

Zübeyr YILDIZ

**Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Yrd. Doç. Dr. Hasan GEYİKOĞLU
2014
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Zübeyr YILDIZ

ORTAÇAĞ'DA BİNGÖL'ÜN TARİHİ COĞRAFYASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Hasan GEYİKOĞLU**

ERZURUM-2014

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

14/07/2014

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum " Ortaçağ'da Bingöl'ün Tarihî Coğrafyası" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerde erişime açılabilir.

☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinde erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerde erişime açılabilir.

14/07/2014

Zübeyr YILDIZ

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd. Doç. Dr. Hasan GEYİKOĞLU danışmanlığında, Zübeyr YILDIZ tarafından hazırlanan bu çalışma 14/07/2014 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından, Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Hasbi SOYLU

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ümit KILIÇ

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Hasan GEYİKOĞLU

İmza:

İmza:

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / / 2014

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM TARİHİ COĞRAFYA

1.1. TARİHİ COĞRAFYA’NIN KAPSAMI	4
1.1.1. Tarih	4
1.1.2. Coğrafya	6
1.1.3. Tarih ve Coğrafya Arasındaki İlişki.....	8
1.1.4. Tarihî Coğrafya	10
1.1.5. Tarihî Coğrafya’nın Amacı ve Önemi.....	13
1.1.5.1. Amacı.....	13
1.1.5.2. Önemi	14
1.1.6. Tarihî Coğrafya’nın Konusu ve Sınırları.....	15
1.1.7. Tarihî Coğrafya’nın Coğrafya’daki Yeri ve Önemi.....	17
1.1.8. Anadolu Coğrafyası'nın Tarihî Coğrafya’daki Yeri ve Önemi	19
1.2. BİNGÖL ADI’NIN TARİHİ KÖKENİ VE MANASI.....	24

İKİNCİ BÖLÜM COĞRAFYA BAKIMINDAN BİNGÖL

2.1. BİNGÖL’ÜN COĞRAFİ KONUMU VE ÖZELLİKLERİ	33
2.1.1. Coğrafi Konumu.....	33
2.1.2. Yüzey Şekilleri	35
2.1.3. Genel Özellikler	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAŞLANGIÇTAN ORTAÇAĞ'A KADAR BİNGÖL TARİHİ

3.1. TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARDA BİNGÖL	39
3.2. TARİHİ ÇAĞLARDA BİNGÖL	40
3.2.1. Hurriler ve Hititler Hakimiyetinde Bingöl	41
3.2.2. Urartular ve Assurlular Hakimiyetinde Bingöl.....	42
3.2.3. Medler ve Persler Hakimiyetinde Bingöl	43
3.2.4. İskitler ve Kimmerler Hakimiyetinde Bingöl	43
3.2.5. Roma Hakimiyetinde Bingöl	44

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORTAÇAĞ'DA BİNGÖL

4.1. BİZANS HAKİMİYETİNDE BİNGÖL.....	45
4.2. SASANİ HAKİMİYETİNDE BİNGÖL.....	45
4.3. TÜRK-İSLÂM HAKİMİYETİNDE BİNGÖL.....	46
4.3.1. İslâm Hakimiyetinde Bingöl.....	47
4.3.2. Türk Hakimiyetinde Bingöl.....	48

BEŞİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞ'DA BİNGÖL'ÜN TARİHİ COĞRAFYASI

5.1. ORTAÇAĞ'A KADAR BİNGÖL'ÜN TARİHİ COĞRAFYASI.....	52
5.2. İSLÂM DÖNEMİNDE BİNGÖL'ÜN TARİHİ COĞRAFYASI.....	56
5.3. TÜRK DÖNEMİNDE BİNGÖL'ÜN TARİHİ COĞRAFYASI.....	57
5.3.1. Selçuklular Devrinde Bingöl'ün Tarihî Coğrafyası.....	58
5.3.2. Karakoyunlular Devrinde Bingöl'ün Tarihî Coğrafyası.....	59
5.3.3. Akkoyunlular Devrinde Bingöl'ün Tarihî Coğrafyası.....	60

ALTINCI BÖLÜM

ORTAÇAĞ'DA BİNGÖL'ÜN KÜLTÜR VE MEDENİYETİ

6.1. KÜLTÜR VE MEDENİYET KAVRAMLARI.....	62
6.1.1. Kültür	62
6.1.2. Medeniyet	64
6.1.3. Romalılar Döneminde Bingöl'ün Kültür ve Medeniyeti.....	65
6.1.4. Türk-İslâm Döneminde Bingöl'ün Kültür ve Medeniyeti	68
6.2. YERLEŞME VE YAPILAR.....	69
6.2.1. İlk Dönem Yerleşme ve Yapılar	70
6.2.2. Romalılar Döneminde Yerleşme ve Yapılar	71
6.2.3. Türk-İslâm Döneminde Yerleşme ve Yapılar	71
6.3. DİNÎ HAYAT VE YAPI	73
6.3.1. İlk Dönem Dinî Hayat ve Yapı	74
6.3.2. Romalılar Döneminde Dinî Hayat ve Yapı	75
6.3.3. Türk-İslâm Döneminde Dinî Hayat ve Yapı.....	76
6.4. YERLEŞME VE HAYAT ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....	77
6.5. EKONOMİK FAALİYETLER	79
 SONUÇ.....	 81
BİBLİYOGRAFYA	86
EKLER.....	93
ÖZGEÇMİŞ.....	102

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****ORTAÇAĞ'DA BİNGÖL'ÜN TARİHİ COĞRAFYASI****Zübeyr YILDIZ****Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Hasan GEYİKOĞLU****2014, 102 sayfa****Jüri: Yrd. Doç. Dr. Hasan GEYİKOĞLU (Danışman)****Prof. Dr. Hasbi SOYLU****Doç. Dr. Ümit KILIÇ**

Anadolu, köklü bir tarihî geçmişe sahiptir. Jeopolitik konumu dolayısıyla eski dünya kıtalarını birbirine bağlaması, farklı kültür ve medeniyetler arasındaki aktarımı sağlaması, önemli tarihi ticaret yollarının geçiş güzergâhında bulunması, yerleşme için verimli topraklara sahip olması gibi hususlar, Anadolu'yu önemli kılan unsurların başında gelmektedir.

Yapılan bu çalışma giriş, altı bölüm ve sonuçtan müteşekkildir. Girişte, çalışmaya dair ana hatlara değinildi. Birinci bölümde, Tarihî Coğrafya konusuyla ilgili temel bilgiler verildi. İkinci bölümde, Bingöl'ün coğrafi konumu ve özellikleri anlatıldı. Üçüncü bölümde, Başlangıçtan Ortaçağ'a Kadar Bingöl Tarihi'nden bahsedildi. Dördüncü bölümde, Ortaçağ'da Bingöl anlatıldı. Beşinci bölümde, Ortaçağ'da Bingöl'ün Tarihi Coğrafyası'nın farklı dönemlere paralel analizi yapıldı. Altıncı bölümde Ortaçağ'da Bingöl'ün Kültür ve Medeniyeti ana başlığı altında geniş malumat verildi. Sonuçta ise, genel bir değerlendirme yapılarak bir çıkarımda bulunuldu.

Anahtar Kelimeler: Tarihî Coğrafya, Anadolu, Bingöl, Ortaçağ.

ABSTRACT**MASTER THESIS****MEDIEVAL THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE BİNGÖL****Zübeyr YILDIZ****Advisor : Assist. Prof. Dr. Hasan GEYİKOĞLU****2014, 102 pages****Jury: Assist. Yrd. Doç. Dr. Hasan GEYİKOĞLU (Advisor)****Prof. Dr. Hasbi SOYLU****Assoc. Prof. Dr. Ümit KILIÇ**

Anatolia is of deep-seated historic past. The matters such as due to its geopolitics situation, the connection of the old continents to one another, providing interaction among different cultures and civilizations, being on important interjunctions of historic trade roads, having fertile soils for settlement make anatolia significant.

This study consisted of the section of introduction and six sub-sections and conclusion. In introduction section, main lines about the study were mentioned. In the first section, basic knowledge about historic-geography subject was given. In the second section, geographical situation and features of Bingöl were studied. In the third part, Bingöls' history from the beginning to the Middle Age was mentioned. In the fourth section, Bingöl in the Middle Age was told. In the fifth section, parallel analysis of Bingöl's Historic Geography in the Middle Age was made in different periods. In the sixth section, wide knowledge about culture and civilization of Bingöl in the Middle Age was given. In conclusion, a general assessment made and deduced.

Key Words: Historic Geography, Anatolia, Bingöl, Middle Age.

KISALTMALAR DİZİNİ

Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
ML	: Meydan Larousse
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBA	: Sosyal Bilimler Ansiklopedisi
TA	: Türk Ansiklopedisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
YA	: Yurt Ansiklopedisi

ÖNSÖZ

Tarih, mazide vuku bulmuş vakaları, tarihî belgeler ışığında incelemeye çalışan bir bilim dalıyken; Coğrafya, yeryüzünün özelliklerini, şekillerini ve doğal ortam ile insan arasındaki etkileşimi inceleyen bir bilim dalıdır. Tarihî coğrafya ise, bu iki bilim dalının ortaklığı olmakla beraber, konu itibarıyla coğrafi mekânları ele alsa da, bunları işleme metodu bakımından tarih ilminin direktiflerine bağlı kalmak zorundadır. Dünya ve Anadolu coğrafyası üzerinde, Tarihî Coğrafya'ya konu teşkil eden önemli tarihî mekânlar bulunmaktadır. Eski dünya tarihinde kurulan büyük kültür ve çağdaş medeniyetlerin oluşumunda, şüphesiz ki en büyük rolü tarihî coğrafi mekânlar üstlenmiştir. Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'daki eski kültür ve medeniyetler, bu coğrafyalarla özdeşleşmiş birer hazinedir. Bunu anlamak için öncelikle bu coğrafyalarla ilgili ilme hakim olmak esastır.

Anadolu, tarihte her yönüyle olduğu gibi stratejik coğrafi konumuyla da müstesna bir yer teşkil etmiştir. Bu stratejik coğrafya üzerinde, tarihin en büyük imparatorluk ve devletleri kurulmuş, çağdaş kültür ve medeniyetleri vücuda getirilmiş, önemli tarihî ticaret yolları inşa edilmiş ve bunlar gibi daha başka jeostratejik ve jeopolitik değerlere sahip olmuştur. Bunları anlamak için, Anadolu'nun tarihî dokusundaki teferruat, birer büyük tez şeklinde yazılsa bile, bu zenginliği anlamış ve ortaya koymuş olamayız. Dolayısıyla Bingöl, bu dokunun bir parçasıdır. Umum coğrafyanın bir parçası olan Bingöl coğrafyası, benzer zenginliklere sahiptir. Bu zenginlikler arasında, ana metinde de değinildiği üzere, eski tarihî, güzel ve zengin coğrafyası, yerüstü ve yer altı kaynaklarının bolluğu, klâsik kültür ve medeniyete sahipliği yer almaktadır. Yapılan araştırma ve çalışma neticesinde bir nebze de olsa anlatılmaya çalışıldı. Binaenaleyh çalışmanın amacı da bu doğrultuda olmuştur.

Çalışmanın her aşamasında emeği geçen başta hocam Yrd. Doç. Dr. Hasan GEYİKOĞLU'na olmak üzere diğer hoca ve arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim.

GİRİŞ

Tez üzerine çalışmaya başlamadan evvel, danışman hocamla beraber fikir alışverişinde bulunduk. “Ortaçağ’da Bingöl’ün Tarihî Coğrafyası” hakkında yaptığımız araştırma ve incelemeler sonucunda tez çalışması konusu olmasına karar verdik. Aslına bakılırsa konuyu tespit etmek kolaydır, fakat yazma aşamasındaki bazı zorluklar ve engeller karşımıza çıkar durumu göz önüne bulundurduğumuzda, bu meselenin öyle sanıldığı gibi kolay olmadığı ortaya çıkar. Özellikle Ortaçağ sahasında uzmanlaşmak, söz sahibi olmak ve nitelikli bir eser vermek için, hiç şüphesiz Türkçe gibi, Arapça ve Farsça bilmek elzemdir. Ya da en azından bunlardan birisine vakıf olmak gerekmektedir. Yoksa bu sahada yapılacak herhangi bir çalışma ilmî bir nitelik kazanmaktan öte, boşa kürek çekmek olur. Bu hepimiz için önem taşıyan bir meseledir. Yani şunu demek isteriz ki, tarihimizin “Ortaçağ safhası”, çağdaş sebeplerden dolayı, üç-beş istisna hariç, tamamen bu dillerle kaleme alınmıştır. Zira tarihî çağdaş kaynaklarda, bu dönem ilim dilinin Arapça ya da Farsça olduğunu görmekteyiz.

Konuyu belirledikten sonra, konuyla alakalı kaynak eserlere ulaşma, bunları fişleme ve elde etme safhasına geçildi. Bu sebepten hocalarımdan ve üniversitemizin kütüphanelerinden faydalanmaya çalıştım. Yerli kaynaklar ağırlıkta olmak üzere, Türkçemize çevrilmiş bazı yabancı eserlerden de yararlandım. Bu eserler arasında çağdaş kaynaklar, ansiklopediler, tarihî ve coğrafi eserler, makaleler, sempozyumlar, tezler, yüzey araştırmaları, sözlükler, dergiler, il yıllığı v.s. bulunmaktadır.

Bingöl’ün Ortaçağ Tarihî Coğrafyası hakkında araştırma yapmamın ve tez konusu olarak bu konuyu seçmemin nedeni, tarihî coğrafya sahasında, etrafımıza göz attığımızda yakın çevre illerin çoğu, bu konu itibarıyla çalışılmış veya çalışılmaktadır. Mesela Erzurum, Erzincan, Trabzon bu iller arasında olup, tanıdığımız bilim adamları tarafından çalışması yapılmıştır. Bu sebepten, tez konumuz sahasında ilmî bir boşluğun var olduğunun kanaatine vardık. Nispeten de bu açığı kapatacak, bilim literatürüne katkı sağlayacak, bu ilimizin bilinmeyen yönünü ortaya çıkaracak ve bizden sonra gelecek olan nesillerin bu konuyla ilgili ilmî ihtiyaçlarına ışık tutacak şekilde, gücümüzün el verdiği nispette gayret göstermeye çalışacağız.

Tarihî Coğrafya, bilimsel olarak resmiyetini modern yüzyılda kazansa da, ilmî olarak derin bir mazisinin bulunduğu şüphesizdir. İlkçağ’ın Yunan coğrafyacılarından

sonra, İslâm'ın klâsik dönem coğrafyacıları tarafından ele alınan bu konu, araştırılmış, giderek daha da üzerine düşülmüştür. Özellikle Ortaçağ'ın sonlarında hız kazanan bu ilim üzerindeki çalışmalar, Yeniçağ ile beraber daha ciddi bir atak yaparak, hız kazanmıştır. Hususiyle Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ve Akdeniz üzerinden batıya doğru uzanan ipek ve baharat yollarına hakim olma mefkuresi, hem İslâm coğrafyacıları hem de Hristiyan coğrafyacılarını harekete geçirmiş, bu vesileyle yeni coğrafyalar tespit edilerek, bu coğrafyalarda keşifler başlatılmıştır. Giderek önem kazanan bu keşifler, batıdaki “milliyetçi sömürge” anlayışıyla beraber patlak vermiş, bunun sonucunda Tarihî Coğrafya'nın modern çalışmaları, bundan böyle bağımsız bir bilim hüviyetine kavuşarak, araştırılmaya ve çalışılmaya başlanılmıştır. Bu konu üzerinde önemli eserler yazılmış, bunların çoğunluğunu yabancı eserler oluştururken, ülkemizde bu sahada görülen araştırma ve çalışmalar her ne kadar yeni ise de, giderek gelişmektedir. Bu cümleden hareketle Türkiye'de bu sahada yazılan kitaplardan birisi, Osman Gümüşçü'nün “Tarihî Coğrafya” adlı eseridir. Gümüşçü, bu eserde tarihe, coğrafyaya, tarihî coğrafyanın tanımına, amacına, önemine, konusuna, sınırlarına, bu bilimin doğuşu ve gelişimine, kaynaklarına, bu sahada yapılan araştırmalarda mekânın önemine, araştırma metotlarına ve benzeri konulara değinmektedir. Zengin bir kaynakçaya sahip olan eserde, yabancı kaynaklardan önemli ölçüde yararlanıldığı görülmektedir.

Genel Tarihî Coğrafya üzerinde yazılan eserler bulunduğu gibi, Özel Tarihî Coğrafya üzerinde yazılan eserlere de rastlanılmaktadır. Bu manada Bingöl üzerindeki bu çalışmamıza değinmeden evvel, Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası üzerinde yazılan eserlere bir göz atalım. Bu eserler, aynı eser adıyla farklı kişiler tarafından, muhtelif şekillerde yazılmıştır. Bunlar arasında bulunanlardan biri, Veli Sevin'in “Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası” adlı eseridir. Sevin, bu eserde, Eski Anadolu toprakları üzerinde kurulan uygarlıklara değinmektedir. Sevin, bu değinmede uygarlıkların muhtelif zenginliklerine paralel olarak, Anadolu'nun tarihî coğrafyadaki yeri ve önemini anlatmakta ve aktarmaktadır. Eserde bunun yanı sıra, bazı kentlerin yerlerinden, günümüzdeki ve Ortaçağ'daki adlarından bahsetmekte ve bunları karşılaştırmaktadır.

Giriş bölümümüzde ilerlerken Tarihî Coğrafya konusunu açıklama yolunda genelden özele doğru bir seyir izledik. Bu anlamda Umum Tarihî Coğrafya ile Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası'na değindikten sonra, şimdi de daha dar bir çerçevede

konuya değinelim. Bu açıdan konuya baktığımızda, Anadolu'nun farklı bölge ve illerini kapsayan tarihî coğrafya eserleri vücuda getirilmiştir. Bu eserlerden biri Savaş Eğilmez'in doktora tezidir. Eser, "Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihî Coğrafyası" adı altında konuyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Eserin giriş kısmında coğrafi faktörlerin yerleşim birimlerine etkileri, coğrafyanın savaşlardaki önemi ve coğrafi özelliklerin, sosyo-politik ve sosyo-ekonomik ile kültürel etkilerine açıklık getirilmektedir. Bu izahattan başka, kaynak eserlerden, Erzurum'un tarihî ve coğrafyasıyla ilgili genel özelliklerden, Erzurum'un Ortaçağ'daki muhtelif beylik ve devletler dönemindeki tarihî coğrafi öneminden bahsedildikten sonra, bir sonuca bağlanmaktadır. Eser, bunların yanı sıra, çok sayıda kaynaktan yararlanılması ve bölgenin tarihî coğrafyasını gösteren değişik haritaları bulundurması bakımından, mevzuu anlamayı pekiştirir niteliktedir.

Tarihî coğrafyada ilgili bölgeyi izah etme açısından önem kazanan ve tanıtımını uygun bulduğumuz başka bir eser Bayram Arif Köse tarafından kaleme alınan "Ortaçağ'da Trabzon ve Çevresinin Tarihî Coğrafyası" adlı doktora tezidir. Köse, kabaca Trabzon'un tarihî coğrafyasından bahsederek tez çalışmasına başlar. Girişte çalışmanın kapsam ve amacından bahsettikten sonra, araştırmayla ilgili kaynaklar ile klâsik tarihçi ve coğrafyacılar hakkında bilgi vermektedir. Bundan sonra eserde, coğrafi şartların Ortaçağ'da Trabzon'a siyasi, kültürel ve ekonomik olarak etkilerine, Trabzon ve çevresinin coğrafi özelliklerine, tarih öncesi çağlarda Trabzon ve çevresinin tarihî coğrafyasına, İlkçağ'da Trabzon ve çevresinin genel özelliklerine, Trabzon ve çevresindeki adların, eski Türk adlarıyla ilişkilendirilmesine, Ortaçağ'da Trabzon'un coğrafi ve tarihî ticaret yolu ile limanının önemine ve Trabzon'da Ortaçağ'dan kalma muhtelif mimarî eserlerin belirlenmeye çalışılmasına değindikten sonra, sonuç ile tez nihayete erdirilmektedir. Aynı zamanda konuya ilişkin harita ve fotoğraflardan da yararlanılmış, bu yönüyle de çalışmaya ayrı değer kazandırılmıştır.

Biz de bütün bu açıklamalara paralel olarak tezimizi, aşağı yukarı, şu konu başlıkları üzerinde temellendirmeye çalışacağız: Tarihî coğrafyanın kapsamı, Bingöl'ün coğrafi konumu ve özellikleri, Bingöl'ün başlangıçtan Ortaçağ'a kadar ve Ortaçağ'da Bingöl'ün tarihî, Ortaçağ'da Bingöl'ün tarihî coğrafyası, Ortaçağ'da Bingöl'ün kültür ve medeniyeti.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ COĞRAFYA

1.1. TARİHİ COĞRAFYA’NIN KAPSAMI

1.1.1. Tarih

İlim adamları, tarih kavramına yönelik farklı tanımlamalarda bulunmuşlardır. Tarih ilminin kurucusu ve babası sayılan Herodotos’a göre, tarih bir araştırmalar ilmidir. Geçmişte yaşanmış olayların, geleceğe taşınmasını sağlamak, bunların unutulmasını önlemek için yapılan çalışmadır ve amaç da budur.¹ Herodotos’tan sonra tarih ilmine en büyük katkısı olan İslâm âlimi İbn-i Haldun’a göre tarih; önemli olan, faydaları ve gayeleri çok olan bir ilimdir. Geleceği tesis etmenin yolu, geçmişi analiz etmekten geçeceği, Peygamberlerin hayatlarını, büyük ümeranın yönetim ve davranışlarını, ayrıca tarihî öneme haiz olayları tahlil etmek, geleceği sağlam temeller üstünde oturtmanın şartıdır.²

Osman Turan’a göre tarih, cemiyetlerin idareci ve seçkinleri için rehberlik vazifesi görür. Nitekim Ortaçağ İslâm dünyasında tarih, hükümdarlara ve yüksek tabakaya mahsus imtiyazlı bir ilim sayılmıştı. Tarih şuuru, din duygusu kadar eski olup insanların manevî vasıfları ve medeniyet seviyeleri nispetinde derinleşir. Eski devirlerde halk kitlelerine ait efsane, destan ve menkıbeler, cemiyetlerin tarih ihtiyacı ile teşekkül eder ve onun şuurunu oluştururdu. Yunan medeniyetinde hikâye manasına gelen “historia”, İslâm dünyasında zamana kayıtlı hadiseleri ifade eder. Beşeriyetin hâfızası ve insanlığın tecrübesi mevkiinde bulunan tarih, şuurda yaşadıkça, milletlerin şahsiyetlerini geliştirmeğe, kültür ve mefkûrelerini kuvvetlendirmeğe hizmet eder. Tarihten ve şuurdan mahrum milletler, hafıza ve idraklerini kaybetmiş şaşkın kimselerdir. Tarih, medeniyetlerin yükselmesine ve milletlerin istikbalini hazırlamada yardımcı olur.³

¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, (çev. Mümtelim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s. 5.

² İbn-i Haldun, *Mukaddime*, (çev. Halil Kendir), Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004, s. 31.

³ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Öteken Yayınları, İstanbul 2005, s. 21-22.

Mustafa Fayda'ya göre “tarih”, Sami dillerinde, “kamer, şehir, zaman” veya “ayı görmek” anlamlarını taşıyan yareah/yerah kelimesinden gelmektedir. Bu kelime, Arapça'da erreha/verraha şeklinde yer edinmiştir. Batı'da aslen Yunanca olan “istoria”, “historia, histoire, history” olarak telaffuz edilmiş, hikâye etme manasına gelmektedir. Cahiliye devri Araplarında tarih, “eyyamü'l-Arap” diye adlandırılırdı.⁴ İslâm Tarihi'ne göre tarih, Arapça asıllı bir kelime olup, lügatte, vaktin bildirilmesi anlamına gelir. Bu anlamda tarih, eşyanın zamanının kendisinde sona erdiği gayesi ve vaktidir.⁵ Kur'an-ı Kerim'de tarih, “esatirü-l evvelin”, yani geçmişin hikâyeleri şeklinde tanımlanmıştır.⁶ Seyithan Altaş'ın Uygarlık Tarihi adlı eserinde tarih; maziye hikâye eden, sosyal nitelikli bir bilim olan, geçmişte olanlar hakkında belgelerin tasniflenmesi ve insanoğlunun asırlar içindeki birikimidir.⁷

Türk Dil Kurumu, tarihi; bir olayın gününü, ayını ve yılını bildiren söz ya da gün veya ulusların ya da toplumların birbirleriyle olan ilişkilerini, savaşlarını, her birinin kurduğu uygarlıkları, kendi iç sorunlarını, yer, zaman göstererek inceleyen bilim olarak tanımlar.⁸ İlhan Ayverdi'nin Misalli Büyük Türkçe Sözlük'ünde ise tarih; bir olayın meydana geldiği zaman dilimi, zamanı rakama dönüştürme, toplumların ve milletlerin başından geçen olayların yer ve zamanı, bu ilme ait eser, okutulan ders, bir şeyin oluş zamanı, geçmişte yaşanmış olaylar dizisi, olayın oluş zamanını ebcedle hesaplama, bir konunun geçmiş ve gelişimi, olayların belli bir bölümü, içinde bulunan günü kaydetmek gibi manalara gelmektedir.⁹

Tarih, geçmişin ve geçmişte olan hadiseler hakkındaki belgelerin bilimi, zaman içinde insanların ilmi, geçmiş ve bugünün incelenmesi ve açıklanması ile geçmiş bilmek, bugünü yaşamak ve geleceği tahmin etmenin bütünlüğüdür. Tarih, geçmiş ve gelecek arasında bir köprüdür. Geleceğe, geçmiş penceresinden bakmak, bakabilmektir. Tarih, madden yer ve zaman uyumuysa; manen geçmişten ibaretle istikbali müşahade etmektir.

⁴ Mustafa Fayda, “Tarih”, *DİA*, TDV, Cilt: XL, İstanbul 2011, s. 30.

⁵ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Yeni Çizgi Yayınları, Ankara 1995, s. 1.

⁶ Ali Bulaç (hazırlayan), “Âl-i İmran Suresi”, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Ayet:123, Bakış Yayınları, İstanbul 2004, s. 66.

⁷ Seyithan Altaş, *Uygarlık Tarihi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2011, s. 2.

⁸ Komisyon, “Tarih”, *Türkçe Sözlük*, TTK, Ankara 1981, s. 765.

⁹ İlhan Ayverdi, “Tarih”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Cilt: III, İstanbul 2006, s. 3033-3034.

1.1.2. Coğrafya

Coğrafya terimi, iki kavramın birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bunlar, Grekçe/Eski Yunanca kökenli ge' ve graphê kavramları olup, ge' (je veya jeo) yer (yeryüzü, Dünya, yerküre), graphê (graphêin) ise, tasvir (yazı ve şekille anlatmak) anlamlarına gelir. Bu kavramların birleştirilmesinden, coğrafya ilmi adının orijinal yazılışı olan gêgraphê (gêographê) terimi ortaya çıkmıştır. Hemen her dilde bu ilmin adı, birbirine yakın biçimde yazılır. Coğrafya teriminin, ilk kez milattan önce III. yüzyılın başlarında, gêgraphie ya da geographêin biçiminde, eski Mısır'ın İskenderiye kentinde yaşamış olan Eratosthenes tarafından kullanıldığı kabul edilir. Buradan anlaşılıyor ki, coğrafya ilmi, ilkçağdan beri oluşmaya başlamış ve adı o zamanlarda belirlenmiştir. Bu açıklamaya dayanarak coğrafya, en basit anlamıyla yeryüzü ilmi, yani Dünya'yı anlatan ilmin adıdır.¹⁰

J.H. Kramers, coğrafyanın, arz tasviri olduğunu yazar. Klâsik Yunan devrinde olduğu gibi, Ortaçağ İslâm âleminde, coğrafya tanımlamasına yönelik iki istikamet görüldüğünü, bunların; arzı, semâvi bir cisim gibi tetkik eden riyâzi istikamet ve daha ziyade insanlar ile memleketleri mevzu olarak alan tarihî istikamet olduğunu belirtir.¹¹

Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı Türkçe Sözlük'te coğrafya; yeryüzünün halihazır durumunu türlü bakımdan anlatan, karalarla denizlerin durumunu, engebeleri ve iklimleri fizikî coğrafya; toprak ürünleri, sanayi yapımları, ticaret işleri ekonomik coğrafya; ırk, dil, ulus ve devlet sınırları siyasi coğrafyanın ele aldığı ve ayrıca bunlardan başka bitki, hayvan, tarım, tarih ve matematik gibi türlü konularla ilgili coğrafya kollarının bulunduğu şeklinde açıklanmıştır.¹² Ali Püsküllüoğlu, Türkçe Sözlük'ünde bu terim; yeryüzünü fiziksel, ekonomik, biyolojik, insansal ve siyasal yönlerden inceleme; bir yeryüzü parçasını, bir bölgeyi, bir ülkeyi belirleyen, fiziksel, ekonomik, biyolojik, insansal ve siyasal gerçeklerin tümü; dünyanın dış görünümü ve yapısı gibi açıklamalarla manalandırmaktadır.¹³

¹⁰ Hayati Doğanay, *Coğrafyaya Giriş*, Çizgi Kitabevi, Konya 2000, s. 31-32.

¹¹ J. H. Kramers, "Coğrafya", (tevsî eden: İbrahim Hakkı Akyol), *İA*, Cilt: III, MEB, İstanbul 1977, s. 202.

¹² Komisyon, "Coğrafya", *Türkçe Sözlük*, s. 160.

¹³ Ali Püsküllüoğlu, "Coğrafya", *Türkçe Sözlük*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 339.

Emin Atasoy, Genel Coğrafya adlı eserinde coğrafyayla alakalı şu tanımlara yer verir: “coğrafi yüzeydeki doğal, beşerî ve ekonomik olayları, insanla ilişkiler kurarak inceleyen”; “yeryüzündeki mekânların özelliklerini ortaya koyan ve gerek bu özelliklerin, gerek muhtelif mekânlar arasındaki benzerlik ve ayrılıkların sebeplerini ve bunlara hükmeden kanunları araştıran ve açıklayan”; “yerle birlikte, yerden ayrılmayan, onun üstünde yaşayan, onu renklendiren tüm varlıkların ve yeri değişikliğe uğratan, yeni şekillerle zenginleştiren insanlığın tasviri”; “yeryüzü özelliklerini, yeryüzünün şekillenmesini ve doğal ortam ile insan arasındaki etkileşimi inceleyen”; “insanın yaşadığı, çalıştığı, bir araya geldiği ve başta kendi yaşama ortamı olmak üzere değiştirmekte olduğu yeryüzünü ele alan”; “insanla doğal ortam arasındaki karşılıklı etkileşimleri, bu etkileşimler sonucunda gelişen faaliyetlerle durumları dağılışı, ilişki kurma, karşılaştırma, nedensellik ilkelerine bağlı kalarak ve çeşitli araştırma yöntemleri uygulayarak araştırıp inceleyen, elde ettiği sonuçları bir sentez halinde ortaya koyan, kendi içerisinde çok sayıda bilim dalından oluşan bir ilimler topluluğu”; “yeryüzünün şekillenmesini, şekillenmede etkili olan amilleri ve yeryüzünde canlı hayatı oluşturan insan, bitki, hayvan toplulukları ile doğal ortam arasındaki ilişkileri ve bunların dağılışıını inceleyen”; toplum ve doğayı tek bir açıklayıcı çerçeve içinde bir araya getiren cezp edici bir deneyim”; “insanlaşmış mekânın incelenmesi”¹⁴ olan bir ilimdir.

Büyük tarihçi-sosyolog İbn-i Haldun coğrafyayı, daha ziyade bölgesel kısımlara, iklimlere, çöller, kumluklara bölerekten; gece ve gündüz ile güneş hareketine paralel olarak değişen iklim faktörüne değinerekten; coğrafyadan arız olan bu özelliklere binaen bölgeleri, şehirleri, dağları ve yolları açıklayacak bilgiler verir şeklinde tanımlar.¹⁵

Osman Gümüşçü, Tarihî Coğrafya adlı eserinde coğrafyanın, uzun süre “yerin tasviri” olarak kabul edildiğini belirtir. Ona göre coğrafya, günümüzde, diğer ilimlerde olduğu gibi ismen modernleşmiştir. Bu modernleşme aşamasında coğrafyanın, doğal ortam ile insanlar arasındaki karşılıklı etkileşimi araştırarak sonuçlarını sentezleyerek veren bir ilmi manaya geldiğini belirtir.¹⁶

¹⁴ Emin Atasoy, *Genel Coğrafya*, Ezgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s. 5-6.

¹⁵ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), Cilt: I, Maarif Basımevi, İstanbul 1954, s. 133.

¹⁶ Osman Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s.15.

Coğrafya, insanlar ve yer (mekân) ile bunlar arasındaki ilişkiyi inceleyen bilimdir. Yani yer ve insanlar arasındaki ilişkiler coğrafyanın konusunu oluşturur. Coğrafya sadece yerlerin isimlerini ezberleme ve bunların dünya üzerinde nerede olduklarını gösterme değildir. Coğrafya, öğrencilerin çevrelerinde olanları anlamalarına ve insanın çevre ile etkileşimi hakkında bir anlayış geliştirmelerine yardımcı olur. Yerlerin isimlerini, lokasyonlarını ve özelliklerini bilmek, coğrafyanın temelini oluşturan unsurlardır. Bu da çok büyük ve oldukça büyüleyici öğrenme alanının bir parçasıdır.

1.1.3. Tarih ve Coğrafya Arasındaki İlişki

Bütün ilimler, insanın organları gibidirler. Gerek yapı ve gerek içerik bakımından birbiriyle ilişli olmakla birbirini tamamlarlar. Dolayısıyla Tarih ve Coğrafya arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Bu manada coğrafyasız tarih düşünülemez. Tarih'teki yer mefhumu, ancak coğrafi atlaslarla anlaşılır. Tarih için, tarihî coğrafya ve tarihî atlaslar mühimdir.¹⁷

E. Bernheim, tarih ve coğrafya arasındaki ilişkiyi şu şekilde özetler: *“Bütün insansal bilimler birbirine içeriden bağlıdırlar. Onun için muhtelif bilim sahaları arasında bilmünasebe hudut çekilişi, bunların birbirinden tamamen ayrılmış oldukları surette telâkki edilmemelidir. Bu tahdit keyfiyeti, ilimlerin birkaç cepheden karşılıklı tamamlanmalarına ve inkişaflarına yarar. Buna rağmen türlü sahalar üzerinde çalışmak için, her sahadaki mevzûun ve mütalea edilecek maddenin hususiyetine göre, hedef, çalışma vasıtası ve tarzı tayin ve tertip edilmelidir. Bütün araştırma sistemi, türlü türlü ihtisas işçilerinin birbirlerini tamamlayarak el ele çalıştıkları bir yapıya benzetilebilir.”*¹⁸

Bazı bilimler vardır ki bunlar, tarihle adeta iç içedirler. Bu bilimler, son zamanlarda ayrı ve bağımsız birer ilim olarak kabul edilmişlerdir. Tarihin geçtiği coğrafi mekânın kendisine mahsus özelliklerini, ortak durumlarını açıklamaya çalışan bu bilim; yolların, şehirlerin kuruluşu ve gelişmesinde coğrafya apayrı bir önem arz

¹⁷ A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1969, s. 22.

¹⁸ E. Bernheim, *Tarih İlmine Giriş*, (çev. M. Şükrü Akkaya), Kültür Bakanlığı Devlet Basımevi, İstanbul 1936, s. 64.

eder.¹⁹ Coğrafya'nın tarihe yardımcı bilim olma yolunda coğrafya alimleri daha da ileri giderek, *"toprağın üzerinde ve altında geçen her şeyin aslında coğrafyaya ait olduğunu söylemektedirler."*²⁰ Yine coğrafya, *"insanların tarihe mevzu olan hareketlerinin geçtiği mekânı bize tarif ve tasvir eder. Coğrafya bir tarihî olayın yaratıldığı sahanın tabii ve coğrafi şartlarını araştırır. Zira bu tabii şartların, iklim, çevre vesairenin insanlar üzerinde büyük tesiri vardır."*²¹

Tarihin başta gelen yardımcılarından olan coğrafyasız tarih düşünülemez. Stepler ve vahalar arasındaki ebedi mücadele, tarihin temel konularındandır. Çevre, tarihin akış ve gelişiminde her zaman etkili olmuştur. Coğrafi çevrenin kimi toplumları denizci, kimini tarımcı, kimini hayvan kültürüyle uğraşır kıldığı, tarihte saklıdır. Yine coğrafi çevre insanları göç etmeye, savaşmaya itmiş; toplumları büyük kültürler üzerinde muazzam medeniyetler kurmaya zorlamıştır. Dünyadaki iklim ve iklim değişmelerinin, diğer tabii olayların, yer bağlantılı meskun insanlar üzerinde, insanların meydana getirdiği tarihî olaylara etkisi de şüphesizdir. Bu sebeplerden dolayı, bir olayı araştırırken, olayın vukû bulduğu yeri bilmek ve ona göre konuyu/olayı değerlendirmek gerekmektedir.²²

Coğrafya'nın tarihe yardımcı bir ilim olması izahata muhtaç olmamakla beraber, bu konuda bazı tartışmalar yapılmış, farklı izahatlarda bulunulmuştur. Bu tartışma ve izahatlarla beraber, t

Tarihî olaylar coğrafi mekân üzerinde cereyan ettiğinden, tarihî araştırmada bulunan araştırmacı, ister istemez coğrafya ile hemhal olmak mecburiyetindedir. Sadece tarih değil, coğrafya da tarihe karşı mahcup durumdadır. Dolayısıyla ikisi arasında çifte ilişkiler dizisi, karmaşık bir aksiyonlar ve reaksiyonlar silsilesi vardır. Bir ülkenin tarihi, coğrafyasının bazı özellikleri ile toprağına damgasını basar ve buna karşılık coğrafyası tarihi üzerinde sürekli bir etki oluşturur.²³

¹⁹ Tuncer Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 42.

²⁰ Léon-E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (çev. Bahaeddin Yediyıldız), TTK, Ankara 1989, s. 33.

²¹ Gülçin Candarlıoğlu, *Tarih Metodu-Araştırma Yazma*, TDAV, Özrenk Matbaa, İstanbul 2003, s. 15.

²² Ekrem Memiş, *Tarih Metodolojisi*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1989, s. 11-12.

²³ İsmail Özçelik, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara 2001, s. 61-62.

1.1.4. Tarihî Coğrafya

Tarihî coğrafya üzerinde şimdiye kadar çok çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Bu tanımlar arasında şunlara yer verebiliriz: “*Tarihî coğrafya, modern bölgesel coğrafya metotları ile tarihî eleştirileri birleştirme*”; “*tarihî coğrafyanın gerçek rolü geçmişin bölgesel coğrafyasını yeniden inşa etme*”; “*arkeoloji ve tarihten topladığı geniş çapta bilgiden, eski ve yeni haritalardan, planlar, grafikler ve günümüz coğrafya çalışmalarından hareketle, insan aktivitelerini ve dağılışlarını fizikî özelliklere bağlı olarak adilce yeniden kurarak periyot resimler/period pictures’ini sunabilmektir.*”²⁴ Diğer bir tarihî coğrafya tanımı şöyledir: “*Doğal coğrafya ve insan coğrafyası araştırmalarında kullanılan yöntemlerden yararlanarak, geçmişte belirli bir zaman ya da dönemde bir bölgenin, bir ülkenin coğrafyasının ya da bir yer ya da bölgede bir zaman dilimi boyunca oluşan coğrafi değişimin incelenmesidir.*”²⁵

Tarih metodolojisi üzerinde yazılan kitaplarda tarihî coğrafyanın tanımları şöyledir: “*Coğrafi mevkilerin, bölgelerin, şehirlerin, memleketlerin tarihlerini tetkik eder. Bir şehrin kuruluşu, yeri, yayılışı, gelişmesi, surları, iç kalesi, şehrin içindeki büyük resmi binalar, nüfusu, şehir halkının meşguliyetlerini ele alan*”²⁶; “*tarihin geçtiği coğrafi mekânın kendisine mahsus özelliklerini, ortak durumlarını açıklamaya çalışan; yollar, şehirlerin kuruluş ve gelişmesinde coğrafyanın yeri ve öteki hususlara değinen*”²⁷; “*coğrafi faktörler, olumlu ya da olumsuz yönden tarihî olayları etkilemektedir. İşte coğrafi faktörlerin, tarih ilmine etkilerini inceleyen bilim dalına*”²⁸; “*tarihî yerlerin belirleme noktasında tarihe yardım eden, tarih ve coğrafyanın birleşmesinden meydana gelen*”²⁹ bilim dalına tarihî coğrafya denir.

Tarihî coğrafyayı tanımlamak, bu sahada şifahi bir açıklamada bulunmak için, iyi bir tarih ve coğrafya bilgisine sahip olmak gerekir. Dolayısıyla burada bizden istenen, tarih ve coğrafya nedir? Veya tarih ve coğrafyayı bir arada tanımla, ya da bu iki ilim arasında nasıl bir bağlantı var, bunu izâh ediniz? şeklinde açıklanabilir. Bu

²⁴ Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, s. 162-163.

²⁵ Emrullah Güney-Umut Güney, *Türkiye Coğrafyasının Uygarlıkları-Anadolu’nun ve Trakya’nın Tarihi Coğrafya Bölgeleri ve Antik Kentleri*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2011, s. 5.

²⁶ Candarlıoğlu, *Tarih Metodu-Araştırma Yazma*, s. 16.

²⁷ Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, s. 42.

²⁸ Memiş, *Tarih Metodolojisi*, s. 12

²⁹ Bekir Biçer, *Tarihe Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2008, s. 48.

açıklamaya paralel olarak konuya bakıldığında, coğrafyayı, tarihe binâen, yani ona tarihî pencereden bakmak, bu manada açıklamaktır. Bu halde tarihî coğrafya, coğrafyayı tarihî önemine mahsus ele almaktır. Tarihin babası sayılan Herodotos'un Nil Deltası'nın oluşumu ile alakalı açıklaması, tarihî coğrafyanın ilk örneği sayılabilir. Geçmişteki coğrafyanın incelenmesi anlamında olan tarihî coğrafyanın modern kurucusu, Alman alim, Philipp Clüver'dir. Almanya'nın Tarihî Coğrafyası adlı eseriyle bu temeli atmıştır.³⁰ Bu bilim, genel olarak dünyada daha eski, ama ülkemizde yenidir.³¹

Tarihî coğrafyanın çıkışı akabinde bu terim, daha çok kutsal topraklar için alet edildi, dini amaçlara uygun tanımlamalarda bulundu. Daha sonraki araştırmalar sonucunda tarihî coğrafya, tarih bağlantılı coğrafyanın bir alt dalı olarak gelişimini sürdürdü. Bu ilmin bağımsızlığını kazanması, çok eskilere dayanmamaktadır. Bu bağımsızlığıyla beraber bu ilme verilen en eski anlam, "geçmişin coğrafyası" olmasıdır. Hulasa bu ilim, her ne kadar bazı araştırma ve tartışmalara maruz kalsa, kendisine ek tanımlamalar atfedilse de, temelde bu manasından pek bir şey kaybetmemiş, sürdürmüştür.³²

Her tarihî olayın üzerinde cereyan ettiği bir mekân vardır. Her medeniyet, bir zemin üzerine kurulmuş, zeminin doğal şartları, o medeniyetin gelişip kökleşmesinde, yayılmasında ve ömrünün nihayete ermesinde rol oynamıştır. Bir coğrafi mekânda iklimin elverişliliği, toprakların verimli oluşu, suların bolluğu ve yer altı kaynakların zenginliği tarihî coğrafyanın müstesnalığındandır. Demek oluyor ki, coğrafi faktörler, insanlığın varlığıyla, toplumları ve bu toplumların sosyal, siyasi, ekonomik, dinî ve kültürel yaşantılarını etkilemiş, tarihin gelişmesine yön vermiştir.³³

Tarihî olayların meydana geldiği, her medeniyetin üzerinde kurulduğu bir coğrafi mekân bulunur. Bir medeniyetin yayılıp genişlemesinde veya dağılıp yok olmasında en önemli rol zamanın doğal şartlarıdır. Elverişli iklim şartları, verimli topraklar ve su kaynakları açısından son derece zengin bir coğrafi sahada kurulan bir siyasî oluşumun gelişeceği kesindir. İşte coğrafi faktörler, insan topluluklarını ve bu

³⁰ Güney-Güney, *Türkiye Coğrafyasının Uygarlıkları-Anadolu'nun ve Trakya'nın Tarihî Coğrafya Bölgeleri ve Antik Kentleri*, s. 5.

³¹ Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, s. 42.

³² Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, s.163.

³³ Memiş, *Tarih Metodolojisi*, s. 12.

toplulukların siyasî, ekonomik, dinî ve kültürel hayatlarını olumlu ya da olumsuz olarak etkilemektedir.

Tarihin hiç değişmeyen üç ana unsuru vardır: Yer (mekân), zaman ve insan. Bunlardan biri olmazsa tarih, olaylar ilmî olarak açıklanamaz. Her insan topluluğu dünya üzerinde bir yer işgal eder. Başka bir ifade ile insan topluluklarının hepsi coğrafi bir mekâna sahiptir. Coğrafi mekân, üzerinde yaşayan toplulukların maddî hayatlarına değişik biçimlerde etkili olmaktadır. Örneğin, deniz kenarında oturan insanlarla yaylalarda oturanların, nehir kenarında oturanlarla bozkırlarda oturan toplumların yaşantıları birbirinden farklıdır. Bu bağlamda tarihî olaylar toplumların üzerinde yaşadıkları coğrafi mekânların toplumlara etkileri çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Tarihin daha iyi anlaşılabilmesi için insan topluluklarının üzerinde yaşadıkları salt coğrafya değil, bir mekânda yaşayan insanların hayatını coğrafi faktörlerin nasıl etkilediğinin bilinmesi gerekmektedir. Bu yüzden tarihin istediği mutlak bir coğrafya bilgisi değildir. Aksine, tarihin istediği o mekânın toprağının, sularının, dağlarının ve denizlerinin üstünde yaşayan topluluklara yapacağı tesirdir. Yani milletlerin, devletlerin ve kültürlerin ortaya çıkmasındaki durumu açıklayan metodik bir coğrafya bilgisidir. Bunu da bugün bize, coğrafya ile insan yaşantılarının nasıl birbirinden etkilendiğini anlatan tarihî coğrafya öğretmektedir.

*“Özetle, tarihî coğrafya, beşerî coğrafyanın bir dalıdır. Coğrafyanın ilk çağdan başlayıp günümüze değin süren gelişme evrelerini ve bugünkü görünümünün oluşmasında tarihsel gelişimin rolünün ve izlerinin araştırılmasını konu olarak ele alır.”*³⁴ Bu konuları ele almakla tarihe ilmî katkıyı sağlayan tarihî coğrafya, coğrafi şartları vesilesiyle tarihe bu katkıyı sağlar. Başka bir deyişle tarihî coğrafya, coğrafi faktörler aracılığıyla tarihî olayları etkiler.³⁵ Zaten tarih, kendi sahasını, coğrafi mekân ve şartlar dahilinde ele alır ki, daha makul bir tarih ilmi olmuş olsun. Bilahâre tarih, coğrafyasız bir bilim değil, ancak coğrafyalı bir ilimdir. Bundan daha öte hiçbir ilim kendi sahasıyla sınırlı kalmaz, bütün bilimlerle bir şekilde irtibatlıdır. Zirâ sınırlılık ilkesi ilmin doğasına aykırıdır.

³⁴ Güney-Güney, *Türkiye Coğrafyasının Uygarlıkları-Anadolu'nun ve Trakya'nın Tarihî Coğrafya Bölgeleri ve Antik Kentleri*, s. 6.

³⁵ Savaş Eğilmez, *Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihî Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Erzurum 2004, s. 1.

1.1.5. Tarihî Coğrafya'nın Amacı ve Önemi

1.1.5.1. Amacı

R. A. Butlin, tarihî coğrafyanın amacını şöyle izah etmektedir: “*Tarihî coğrafyanın gerçek fonksiyonu, geçmişteki bölgesel coğrafyanın yeniden inşasıdır.*”³⁶

Tarihî coğrafyayı coğrafyadan ayıran ve ona bilimsel kimlik kazandıran en önemli temel öge “zaman” ögesidir. Bu yüzden bugünü anlama ve coğrafyayı sağlam bir temele yerleştirmek için, coğrafyanın mazisinin iyi bilinmesi elzemdir. Geçmişini bilmeyen geleceğini kestiremez, inşa edemez. Bu açıdan bakıldığında tarihî coğrafya, çağdaş coğrafya için oldukça önemlidir. Zira bu coğrafya, günümüzde var olan bazı coğrafi sorunların da çözüm yoludur.³⁷

Tarihî coğrafyanın da diğer disiplinler gibi bazı amaçları bulunmaktadır. Bunlar, eski adetler bakımından doğal yerleri değerlendirmek, coğrafi faaliyetlerin eski modelini yeniden dizayn etmek, kültürel kalıntıları muhafaza görevini yerine getirmek ve fosilleri değere almaktır. Tarihî coğrafya amaçları arasında kaynakla yetinme söz konusu olamaz. Arşiv ve kütüphane dışında, saha araştırmalarında bulunmak, bölgesel karakterlerin korunması, kültürel mirasın tanınması, şüphesiz günümüzle değil, geçmişle ilgilenme ve değişim üzerinde durmak amaçlanmalıdır. Çünkü değişim, tarihî coğrafya içerisinde yer alan sihirli bir değnek gibidir. Konulardaki herhangi bir gelişim ve durumu en iyi anlamının yolu, değişimi göz önünde bulundurarak geçer.³⁸

Her bilimin amacı, faydalı olmasıdır. Kendi sahasına ve diğer sahalarda katkı sağlamasıdır. Tarihî coğrafyanın amacı, bu prensibe bağlı olarak başta bilimsel sahasında gelişme yaşaması ve tarih ile coğrafya ilmine katkıda bulunmasıdır. Coğrafi bir mekânı, tarihsel perspektifte değerlendirmesi, onun hususi bir yere sahip olduğunu açığa çıkarmasıdır. Daha önceki sayfalarda da değindiğimiz gibi, Nil deltasının nasıl oluştuğunu, bu oluşumdaki etkenleri de göz önünde bulundurarak bir sonuca varır ve sonucu, kendi bilimsel önemine binaen ilmî camiaya transfer ederek, böyle verimli bir delta'nın oluşum mevzusunu ilimde yer edinmesini, bilinmesini amaçlar. Yani tarihî

³⁶ Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, s. 181.

³⁷ Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, s. 173.

³⁸ Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, s. 174.

coğrafyada amaç, geçmişte önem arz etmiş coğrafi mekânları belirlemek, bunu bilim dünyasına kazandırmaktır.

1.1.5.2. Önemi

Coğrafya, “yeryüzündeki mekânların özelliklerini ortaya koyan ve gerek bu özelliklerin, gerek muhtelif mekânlar arasındaki benzerlik ve ayrılıkların sebeplerini ve bunlara hükmeden kanunları araştıran ve açıklayan”³⁹ ilimdir. Tarihî coğrafya babında bu ilmin önemi, bir siyasal gücü olması, devlet adamlarına yol göstermesi yanında, aynı zamanda tarihî millî kültürleri oluşturmalarıdır. Adına vatan denilen bir coğrafi mekân olmaksızın devlet kurulamaz, millî kültür ve eserler teşekkül olunamazlar. Bu vatan denilen sınırları belli ülkenin yer altı ve yer üstü doğal kaynakları zengin değilse, ya da zengin olduğu halde mevkileri belirlenip işletilmeye açılmamışsa, o ülkeyi vatan tutan toplum, müreffeh bir toplum olamamıştır ve olamaz; böyle bir toplum ilimden, fenden uzak, tarihî coğrafyadan nasiplenemediği gibi, gelecekte de o mukaddes coğrafyadan nasibini alamaz.⁴⁰ Tarihî coğrafya, insanın içinde yaşadığı çevrenin doğal özelliklerini, insan-doğal çevre etkileşimini ve bu etkileşim sonucu insanın ortaya koyduğu beşerî ve ekonomik etkinlikleri kendi prensipleri çerçevesinde tarihî mekân içerisinde inceleyen ve sonuçlarını tarihî tecrübeye mahsus olan bir ilim olmakla önem kazanır.⁴¹ Bu ilim, genel olarak halihazırda bulunan olayları incelemektedir. Ancak geçmiş dönemlerdeki coğrafi durumlar dahi incelemeye tâbidir. Dolayısıyla olayları geçmiş kategorisinde ele alan bu ilim, tarihî coğrafyayı oluşturmakla, tarihî coğrafyanın önemini ortaya çıkarmış olur.⁴²

Tarihî coğrafya, tarihî devirlerden günümüze ulaşan arkeolojik, tarihî belge ve kaynakların verilerine dayanarak, doğal, beşerî ve ekonomik coğrafya olayları ile bunların gelişim ve değişimlerini, dağılışını esas alıp karşılaştırarak nedenleriyle araştıran bir ilmî öneme sahiptir.⁴³

³⁹ Atasoy, *Genel Coğrafya*, s. 5-6.

⁴⁰ Hayati Doğanay-Ramazan Sever, *Genel ve Fiziki Coğrafya*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2011, s. 7.

⁴¹ Cemalettin Şahin, *Coğrafyaya Giriş*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 1998, s. 3.

⁴² Emin Baydıl, *Coğrafyaya Giriş*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2001, s. 24.

⁴³ Atasoy, *Genel Coğrafya*, s. 30.

Coğrafya bilimi, insanlar ve devletleri ilgilendiren hemen her alanda büyük öneme sahiptir. Dış siyaset, millî birlik, fizikî planlama, iktisadî planlama ve devletlerin tanıtılması bu alanlardan bazılarıdır. Modern coğrafyadakine benzer, tarihî coğrafyada da coğrafi geçmişin önemi büyüktür. Tarihî coğrafyanın geçmişle ilgilenmesinde iki sır vardır, bunlar; kendi sahası icabı çalışmak ve modern coğrafyaya alt yapıyı sağlamaktır. Coğrafi keşiflerin oluşu ve günümüz Avrupa'sına katkısı bunu en güzel temsil eder.⁴⁴

Tarihî coğrafyanın kendine mahsus bir önemi vardır. Bu önem, kendi ilmî sahasından ileri gelmektedir. Bu sahada tarihe ve coğrafyaya katkı sağlar envanterler bulunmaktadır. Tarihî coğrafya tanımlamasında geçmişte mekânsallık var ve bunu işlemektir. Zaten önem demek, herhangi bir bilimle uğraşırken o bilimin bir anlam ifade etmesi, boş bir uğraş olmadığını göstermesidir. Bu açıklamaya paralel olarak tarihî coğrafyanın önemi, onun konusundan, amacından ileri gelmektedir. Konusu itibariyle geçmişten kalma muhtelif amaçlara hizmet eden her türlü maddî ve manevî mirastır. Bu miras, mensubu bulunduğu kültürde yer edinir, kültür sahibi milletlere farklı şekillerde hizmet verir ki, bu bir “önem” mefkuresinden ileri gelmektedir. Dolayısıyla tarihî coğrafya, milletlerin kültürel ve medeni tarihinde yer edinmiş, başta vatan parçası olmak üzere, bir dağdan bir ovaya, bir şehirden bir kaleye, bir ticaret yolundan bir kervansarayına kadar farklı değerlerden önem arz eder.

1.1.6. Tarihî Coğrafya'nın Konusu ve Sınırları

Bu başlığın konusu tarih ve coğrafyanın bileşkesi olan konudur. Tarihî belgelerde kayıtlı coğrafi mekânlar, tarihî coğrafyanın konusunu teşkil eder. Tarih, geçmiş iken; coğrafya, mekândır. Buna göre tarihî coğrafya, geçmiş ve mekân ortaklığını konu edinir. Tarihte ve coğrafyada konu sınırlılığı olmamakla beraber, tarihî coğrafyaya itibarlı bir mevki kazandırmak için bu konulara, tarihî coğrafya itibariyle sınırlama getirmek yararlı olabilir. Fakat belirttiğimiz gibi, bu sınırlama kesin sınır çizmekten öte, mevki mevzuunu belirlemek içindir. Bu anlamda tarihî coğrafyada konu, tarihle kayıtlanmış, önem arz eden coğrafi mekânlardır. Misal, Ötügen-Ordubalık başşehirleri, Bedir-Uhud mevkileri, Malazgird-Pasinler ovaları, Erzurum kalesi,

⁴⁴ Gümüüşçü, *Tarihî Coğrafya*, s. 180.

İstanbul surları vesaire bunlar tarihî önemlerine paralel olarak tarihî coğrafya konularını teşkil etmektedirler.

Tarihî coğrafya denilen bir ilmin, dünya çapında ortaya çıkışının yeni olduğu, daha yakın bir zamanda, önce Avrupa merkezli Almanya’da zuhur ettiği, bizdeyse daha da yeni olduğu belirtilir. Aslında, bu ilme bir isim verme yeni olabilir, ancak bu ilim çok eskidir. Yeni bir bilimdir söylemiyse, lafızdan ibarettir. Zira az evvel zikrettiğimiz misaller, bunun apaçık delilidir. Bu sebepten tarihî coğrafya, hem eski bir ilimdir ve hem de öneme değer ciddi konuları bünyesinde barındırır. Bütün icraatlar, bir mazi ve mekâna sahiptir. Hususiyle bunlara tarih-coğrafya kutbundan baktığımızda bu ilmin, önemli hadiselerin üzerinde vuk’u bulduğu tarihî mekânlara binanen varlığını, tarihte hep korumuştur. Demek ki, bir zemin üstünde ve bir geçmişi olan her konu, tarihî coğrafya konusudur. Bu bilim dalında incelenilir, bu bilimi indeksine kaydedilir.

Hiçbir bilim için konu dolayısıyla sınır konulamaz. Zaten böyle bir şey, ilmin doğasına aykırıdır. Diğer yandan bütün bilimler, ilmin çatısı altında tek organ şeklinde olup, biri diğerinden ayırt edilemez, birisine tayin edilen konu diğerine yasak konulamaz. Tarihî coğrafya için de durum aynıdır. O da aynı ortak ayrıcalıklara, ilim literatüründe sahiptir. Konu, var olan bütün eşyayı içine aldığından, sınırlılık burada da söz konusu olamaz. Sınırlılık, konu seviyesinin altında kalan, daha dar kapsamlı terimler için kullanılır. Bu manada tarihî coğrafyada konu ve sınır bakımından söz konusu olan ancak kaidelerdir; bunlara bağlı kalmak, bunlara binaen hareket etmektir.

Tarihî coğrafya, geniş bir konu yelpazesine sahiptir. Tarihî coğrafya, hem coğrafyanın ve hem de tarihin konularından büyük ölçüde faydalandığından, her ikisinden de daha fazla konu dağarcığına sahiptir. Coğrafya, mekân ve insan etkileşimi kapsamına giren her şeyi araştırabilir, başka bir ifadeyle mekân üzerine yerleştirilen her konuyla ilgilenirken, aynı şekilde tarih de, insanla ilgili her şeyin geçmişini araştırabilir ve bu türden her problemin çözümünü üstlenebilir.⁴⁵ Hal böyle olunca tarihî coğrafya için konu ve sınır, dar olmaktan öte, genişliliği ifade eder.

⁴⁵ Gümüştü, *Tarihî Coğrafya*, s.182-190.

1.1.7. Tarihî Coğrafya'nın Coğrafyadaki Yeri ve Önemi

“Tarihî coğrafya, coğrafya içinde yer alan bir dal durumundadır.”⁴⁶

“Tarihî coğrafya, beşerî coğrafyanın bir dalıdır. Coğrafyanın ilk çağdan başlayıp günümüze değin süren gelişme evrelerini ve bugünkü görünümünün oluşmasında tarihsel gelişimin rolünün ve izlerinin araştırılmasını konu olarak ele alır.”⁴⁷ Tarihin cereyan ettiği mekânı inceleyen coğrafya, tarihle iç içe sayılabilen tarihî coğrafya aracılığıyla tarihe katkı sağlar. Hele beşerî ve iktisadî coğrafya, tarihin sosyal ve ekonomik boyutu için gereklidir ki, tarihî coğrafya bu yolda coğrafyanın bir alanı ve tarihe yardımcıdır.⁴⁸ *“Coğrafya, yeryüzünde görülen türlü belirtilerin (yeryüzü şekillerinin oluşumu ve değişimi, iklim, bitki ve hayvan toplulukları, insan) neden-sonuç ilişkisi içerisinde araştırıp inceleyen ve kendi altında fiziksel ve beşerî coğrafyaya ayrılan”⁴⁹* ana coğrafyanın bu gelişimini, tarihî coğrafya, kendine mahsus geçmiş zamanlı prensibe bağlı olarak ele alır ve inceler. Böylece coğrafyaya, tarihsel açıdan bir renk katmış ve onu dallandırmış olur. Coğrafi keşifler, coğrafyaya mahsus bir konu iken, geçmişte kalması dolayısıyla bunu tarihî coğrafyaya bir bütün havale eder, tarihî coğrafya ise onu araştırır, inceler ve coğrafyaya kazandırır.

Tarihî coğrafya, genel anlamda bölgesel coğrafyanın bir parçası durumundadır, hatta coğrafya bütünüün geçmişteki karşılığı veya dengi olmalıdır. Çünkü tarihî coğrafyayı, coğrafyadan farklı kılan tek şey, onun geçmişi incelemesidir. Zira tarihî coğrafya, geçmişte kalan bütün coğrafya konularını ele alabilir. Temelde üç kısma ayrılan coğrafyanın bu kısımları, tarihî coğrafyada da işlenilebilir. Günümüz tabiriyle tarihî coğrafya, çağdaş coğrafyanın geçmişteki halidir. Bir diğer tabirle sıfat olan tarih, isim olan coğrafyanın önüne gelerek, onu sadece geriye götürebilmesidir. Tarihî coğrafya, coğrafya ile tarihî arakesitinde ortaya çıkan bir coğrafya kolu olarak gösterilebilir. Özetle bugün coğrafya iken, dün tarihî coğrafyadır.⁵⁰

⁴⁶Gümüştü, *Tarihî Coğrafya*, s. 190.

⁴⁷ Güney-Güney, *Türkiye Coğrafyasının Uygarlıkları-Anadolu'nun ve Trakya'nın Tarihî Coğrafya Bölgeleri ve Antik Kentleri*, s. 6.

⁴⁸ Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, s. 25.

⁴⁹ Niyazi Akşit, “Coğrafya”, *A'dan Z'ye Kültür ve Tarih Ansiklopedisi*, Yeni Şafak Kültür Yayınları, Cilt:I, İstanbul 2004, s.138.

⁵⁰ Gümüştü, *Tarihî Coğrafya*, s. 190-194.

Tarih, araştırma alanı olarak insan kayıtlarına, yazılı ve sözlü kaynaklara dayanır. Coğrafya bilimi, genellikle tarihî belge ve kayıtlardan yararlanarak, tarihî coğrafyanın, kendi bünyesindeki yerini belirleyerek, tarihî coğrafya çalışmalarının yürümesini sağlar.⁵¹ Tarihî coğrafya, geçmişten günümüze veya geçmişte bir zaman diliminde dünyanın tamamının veya bir parçasının, çağdaş coğrafya ilke ve yöntemlerine uygun olarak çalışır. Bu çalışmalarında tarihin verilerinden yararlanarak, coğrafyanın bütün sahalarında araştırma ve inceleme yapar. Ayrıca çalışmalarında farklı bilim dallarından faydalanır.⁵²

Tarih, geçmişteki olayları inceler. Bu olayların tekrarlanması mümkün değildir. Tarihçi olayları araştırırken yer belirlemek zorundadır. Yer bir çevredir ve tarihî olayların oluşmasında çok etkili bir rol oynar. Bu olayların sebep ve sonuçları, cereyan ettiği yerin ekonomik ve politik özellikleri ile yakından ilgilidir. Bu ve benzer nedenlerden dolayı tarih ve coğrafya ilmi karşılıklı olarak birbirine ihtiyaç duyarlar. Zaten tarih, coğrafyadan soyutlanmadığı gibi, coğrafya da tarih ilminden beri kalmaz.⁵³ Bu iki bilim arasındaki alışveriş, aynı zamanda tarihî coğrafyayı da tanımlar ki, buna göre tarihî coğrafya, tarih ilminin prensiplerini göz önünde bulundurarak, coğrafi alana dair uğraşı olan bir bilimdir.

*“Coğrafya, doğal ortamı ve bu ortamla insan arasındaki ilişkileri inceleyen bir bilimdir. Bu tarife göre coğrafyanın iki temel ilgi alanı vardır. Bunlardan biri doğal ortam, diğeri ise insan etkinlikleridir. Klasik anlamda doğal ortamın incelenmesi fizikî coğrafyanın, insan ve etkinlikleri ise beşerî ve ekonomik coğrafyanın kapsamına girer.”*⁵⁴ Tarihî coğrafyada doğal ortam coğrafyaya atfen yer, insan ve etkinlikleri ise tarihe atfen geçmişte yaşananları içerir ki, bu vesileyle tarihî coğrafyanın, coğrafyadaki yeri ve önemi ortaya çıkmış olur.

Tarihî coğrafya, temelde kaynağını coğrafya ve tarihten alır. Bu iki bilimin ortaklığıdır. Ancak tarihî coğrafya, tarihten ziyade, coğrafyayı muhatap alır. Çünkü yukarıda da değindiğimiz gibi, tarihî coğrafya, coğrafyayı şuan ki zaman zarfında değil, fakat onu geride kalmış, yani dünkü şekliyle ele almasıdır. Bütün coğrafi mevzuatı, yeni pencereden ziyade, eski pencereden değerlendirmektir. Burada söz konusu olan,

⁵¹ Cemalettin Şahin, (editör), *Genel Coğrafya*, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara 2010, s. 12.

⁵² Emin Atasoy, *Genel Coğrafya*, Ezgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s. 30.

⁵³ Doğanay, *Coğrafyaya Giriş*, s. 167-168.

⁵⁴ İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2006, s. 1.

malzeme tamamen coğrafyaya, metod ise tarihe aittir. Yani tarihî coğrafya, coğrafya ilminin kaynağından kaynağını alarak, tarihin gösterdiği yolda bu kaynağını araştırır, derinleştirir. Coğrafya bilimi, geniş bir ilmî kapasiteye sahiptir. Coğrafya üzerinde bulunan ve her türlü icraatı barındıran her ilim, hiç şüphesiz coğrafyadan ister istemez nemalanır.

Tarihî coğrafya, coğrafyadan hem beslenir, hem de onu besler. Coğrafya olamadan tarihî coğrafyadan söz edilemez. Merkezde olan coğrafyadır. Tarihî coğrafya, son asırda coğrafya sahasında teşekkül olmuş, coğrafya dairesinde başka bir coğrafi kola değil, doğrudan coğrafyayla bağlantısı olan, ama resmiyette kendi bağımsızlığını kazanmış bir bilim dalıdır.

1.1.8. Anadolu Coğrafyası'nın Tarihî Coğrafya'daki Yeri ve Önemi

Türkiye toprakları Antikçağ'da farklı bölge adlarıyla adlandırılmıştır. Bölgenin kesin sınırları bulunmuyordu, her egemen devlet bu sınırları kendine göre belirliyordu. Bu coğrafya eski çağlardan günümüze değin Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan bir köprü niteliğini taşımaktaydı. Avrasya'nın en önemli coğrafi konumuna sahip bu ülkesi, gerçek anlamda bir “tüm dünya uygarlıklarının birleştiği bir dörtyol ağzıdır.” Bu nedenle, çeşitli fırkaların miraslarını kendi içinde toplayan uzun tarihsel gelişimi içinde envai uygarlıklar çıkarmıştır. Anadolu'nun tarihî coğrafi rolü, doğu ve batı uygarlıklarının birbiri içinde erimesinde, bütünleşmesinde ortaya çıkmıştır. Bu büyük yarımada, insanlığın ortak kültür mirasına kazandırılmış sayısız yapıtı, tinsel değerleri sinesinde barındırmaktadır. Anadolu'nun kendine özgü coğrafi konumu, son derece zengin çeşitliliğe sahip kültürlerin, toprakları üzerinde doğması, gelişmesi olanağını sağlamıştır. Değişik karakterlerde iklim, toprak, bitki örtüsü koşulları, bu bölgelerde gelişen yaşam koşullarının biçim kazanmasında, bütün çağlar boyunca önemli bir rol oynayarak her bölgede yerel-yöresel özelliklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak bölgesel özellikli kültürler, doğal yollar aracılığı ile birbiriyle, sürekli ilişki içinde kalarak Anadolu özelliğini korumuştur. Coğrafi konumu gereği Anadolu, tarih boyunca sürekli olarak bir sığınılan ülke olmuştur. Sayısız halk topluluğu bu toprakları yurt, yuva, barınak, sığınak saymıştır. Gelip geçen, yakan yıkan, yok eden de olmuştur. Eski Anadolu uygarlıkları dışarıdan getirilmiş, yabancı kültürlerin ürünleri olma niteliği kazanmamıştır. Bunlar, Anadolu topraklarında doğan ve yaşayan, Anadolu

özellikleri ağır basan, benzeri başka yerlerde bulunmayan bir kişilik kazanmışlardır. İşte bu nedenle bu topraklarda yaratılan, varlığındaki Anadolu özellikleriyle kendini diğer uygarlıklardan ayıran bu eski uygarlıklar, Türkiye'mizin geçmişine ait oldukları için müstesna bir coğrafi mekândır.⁵⁵

“Asya ile Avrupa'nın arasında bir köprü gibi uzanan Anadolu yarımadası, tarihin başlangıcından beri şark ile garbın harp meydanı olmuştur. Bu köprüden şarkın dinî, sanatı, medeniyeti, Yunanistan'a geçmiş, yine bu köprüden Yunan medeniyeti Makedonyalı İskender'in eliyle şarkı zapt ve teshir etmek, Asya'yı ta Hindistan'ın kalbine kadar değiştirmek üzere geri dönmüştür. Şarkın garbı yenmek için yaptığı her teşebbüste sırası ile Farslar, Araplar, Moğollar ve Türkler hep bu yoldan gelip geçmişlerdir. Onu şark ruhiyle garp ruhunun cenk meydanı yapan sebep memleketin kendi tabiî vaziyetidir. Anadolu'nun büyük bir kısmı denizden 3000-5000 kadem yüksekliğinde, alçak ve dar bir sahille kuşatılmış bir yayladan ibarettir. Bu geniş, hareketsiz ve yeknesak yayla, Orta Asya'nın bir temadisi gibidir. Adalar Denizi üstündeki son derece mütehavvil garp sahillerinde ise, girintiler, çıkıntılar, ince uzun körfezlerle, burunlar birbirini takip eder durur.”⁵⁶

Anadolu, Asya ile Avrupa kıtaları arasında uzanmış bir köprü gibidir. Bu köprünün güneydoğusunda eski çağların bütün dünyasını teşkil eden Eski Şark, batısında ise Akdeniz medeniyetlerine olgunluk çağını yaşatan Yunan ve Roma medeniyetlerinin teşkil ettiği Eski Garp dünyaları vardır. Bu durum Anadolu medeniyetinin oluşunda ona özel bir tesir yapmaktadır. Anadolu'nun coğrafi mevkii kuzey yarım küresinde ekvator ile kuzey kutbu arasında bulunduğundan, iklimi dolayısıyla insanların yaşamasına son derece müsaittir. Bu sebepten Anadolu tarihin en eski devirlerinden beri iskân edilmiştir. Bu dönemde deniz yolu, eski medeniyetler arasındaki münasebetler için elverişli olmadığından, bu münasebetler, Anadolu köprüsü üzerinden geçen kara yollarıyla yapılmaktaydı. Asya'dan batıya doğru uzanan İran platosunun devamı olduğundan, umumiyetle dağlık ve yüksek bir yayla olmuştur. Akarsu bakımından zengin olan Anadolu, iklim şartları bakımından da yerleşmelere son

⁵⁵ Güney-Güney, *Türkiye Coğrafyasının Uygarlıkları-Anadolu'nun ve Trakya'nın Tarihi Coğrafya Bölgeleri ve Antik Kentleri*, s. 41-45.

⁵⁶ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev. Mihri Pektaş), MEB, İstanbul 1960, s. 33.

derece müsait olmuştur. Zira Anadolu, ne aşırı sıcak, ne de aşırı soğuk, fakat ılıman bir iklime sahiptir.⁵⁷

İnsanoğlu, eskiçağlarda doğaya tutsak olduğu, doğanın onun hayatına ve kültürüne etki ettiği ve uygarlıkları şekillendirdiği görülmektedir. Anadolu yarımadası için de durum farklı olmamıştır. Anadolu tarihi bütünüyle gözden geçirildiğinde, çeşitli uygarlıkların gelişmesinde yarımadaadaki doğa koşullarının büyük bir rol oynadığı görülecektir. Kuzeyde ve güneyde sıra dağlarla çevrili olan yarımada oluşun kapalı havzalar, bu uygarlıkların oluşumunda büyük etki etmiştir. Ayrıca coğrafi konumunun stratejik bir güzergahta oluşu, etki eden diğer etmendir.⁵⁸ Anadolu, insanlık tarihinin çeşitli dönemlerinde ön sırada yer almış ve birçok özgün uygarlığın beşiği olmuştur. Anadolu coğrafyasının yerli kavimi olan Hattiler ve benzerleri, çağlarının önde gelen topluluklarından olmuşlardır. Hititler döneminde Anadolu, zamanın süper gücüydü. Helenler, Mezopotamya'nın zengin kültürünü, Anadolu'nun bereketiyle tanıyabildiler. Anadolu; Urartular, Frygler ve Lykialılar zamanında da o zamanki dünyanın en özgün uygarlıklarına konukluk yaptı.⁵⁹ Anadolu, insanın üzerinde on binlerce yıldan beri yaşadığı bir coğrafyadır. Anadolu'nun en önemli özelliği, onun kendisidir, yani toprağıdır. Bunun için bu coğrafyanın iyi bilinmesi lazımdır. Bu tarihî coğrafyanın bilinmesi için, kitaplıkta bulunan kitaplarla yetinilmemeli, bu araziye gezmek, müşahede etmek gerekir.⁶⁰

*“Eskiçağ'da dünyanın en önemli doğal ve tarihsel yollarının kavşak noktasında bulunan Anadolu, birbirinden sıradağlarla soyutlanmış, pek çok birim içeren farklı coğrafi özellikleriyle dikkat çekicidir. İnsanların yaşaması için elverişli koşullar taşıyan bu yarımadaadaki söz konusu özellikler, tarihin hemen tüm dönemlerinde rengarenk bir yöresel kültürel mozayığının ortaya çıkmasına neden olmuş, yani yarımada farklı kültürel özelliklere sahip yörelere ayrılmıştır. Bu yörelerse, tarihsel süreç içinde giderek farklı etnik gurupların yaşadığı, farklı coğrafi adlar taşıyan bölgelere dönüşmüştü.”*⁶¹

⁵⁷ Füzüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK, Ankara 1998, s. 1-8.

⁵⁸ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Asır Matbaacılık, İstanbul 1993, s. XIV-XV.

⁵⁹ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. XIII-XIV.

⁶⁰ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, TKAE Yayınları, Ankara 2000, s. 1-2.

⁶¹ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, TTK, Ankara 2001, Önsöz.

Antikçağ'da Anadolu yarımadası için Asia ya da Küçük Asia denilmiştir. Küçük Asia yarımadası kuzey, batı ve güneyden denizlerle kuşatılmıştır. Bunlardan, doğu-batı yönlerinde Asya ile Avrupa kıtaları arasında uzanan kuzey tarafını “Karadeniz”, güney tarafını “Akdeniz”, batısınıysa “Ege Denizi” denizleriyle çevrilidir. Ayrıca yarımadanın kuzeybatı ucunda “Marmara Denizi” bulunmaktadır. Anadolu coğrafyasında eskiçağlardan beri devam ede gelen eşsiz konuma sahip ticaret yollarının trafiğine sahne olmuştur.⁶²

Türkiye'nin coğrafi konumu, birçok ülkenin gıpta ile baktığı ayrıcalıklara ve üstünlüklere sahiptir. Köklü bir kültüre, şanslı ve onurlu bir tarihe, zengin doğal kaynaklara, avantajlı ve üstün bir coğrafyaya sahip bir ülkedir.⁶³ Türkiye coğrafyası, farklı kıtaları birleştiren stratejik noktayı oluşturmaktadır. Önemli denizleri etrafında bulundurmakta, zengin suları bağrında barındırmaktadır. Zengin iklim çeşitliliğine, bitki örtüsüne sahip, dünyada başka da benzeri bulunmayan, coğrafi zenginliği bulunan bir ülkedir. Etrafında zengin doğal kaynakları bulunan ülkeler bulunmaktadır. Günümüzde farklı coğrafya devletleri arasında doğalgaz ve petrol boru hatları bağlantısını sağlanmaktadır.

“Anadolu, Asya ile Avrupa kıtaları arasında doğal bir köprü gibi uzanan, üç tarafı denizlerle çevrili bir yarımada. Yarımadanın fizikî olarak en dikkat çekici özelliği yüzey şekillerindeki çeşitliliktir. Dağlar, platolar, ovalar ve vadilerden oluşan arızalı bir topoğrafik yapısı vardır. Kuzey ve güney kıyıları, doğu-batı doğrultusunda, denize paralel uzanan sıradağlarla (kuzeyde Kuzey Anadolu Dağları, güneyde Toroslar) çevrilidir. Bu dağlar, İç Anadolu Bölgesi'nde birbirinden geniş ve yüksek düzlüklerle ayrılır, Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise yaklaşarak sıklaşırlar. Böylelikle doğuya gidildikçe daha yüksek ve engebeli bir görünüm ortaya çıkar. Bununla birlikte yüksek dağlar arasında sulak, yerleşmelere çok elverişli vadiler vardır. Batıda ise denize dik olarak uzanan dağlar ve bu dağların arasında akan nehir vadilerinde verimli ovalar meydana gelmiştir. Topografik yapısı gereği farklı özelliklerde coğrafi birimlere ayrılan Anadolu, zengin akarsu kaynaklarına ve yerleşmeye son derece uygun iklim

⁶² Sevin, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, s. 1-4.

⁶³ Atasoy, *Genel Coğrafya*, s. 228.

koşullarına sahiptir. Ayrıca bu topraklarda ekonomik değeri yüksek olan ham madde kaynakları da vardır."⁶⁴

Çağımızın siyasal coğrafyasında "Türkiye" adının son zamanlarda yeni bir anlam kazandığını pekçok kişi bilir. Yaşadığımız yüzyılın başlarında Türkiye demek, sultanların oturduğu İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu demektir. Bugün Türkiye'de yaşayanların gözünde "Türkiye" Anadolu'dur. Anadolu, sınırları belli, yönetilecek büyüklükte coğrafi bir bütündür. Eski Yunan-Roma kayıtlarında "Küçük Asya" denilirdi buraya. Ülke, tarihî coğrafya bakımından yeni bir jeolojik yapıyı andırır ve yüksekliği fazladır. Büyük oranda yüksekte kalan platolar ve ovalardan oluşur. Eski bir kültürel mirasa sahiptir. Aynı zamanda eski dünya kıtalarını da bir birine bağlayan tarihî bir coğrafi konumdur.⁶⁵

Anadolu, dünya çapındaki jeopolitik önemini tarihin hiçbir devresinde kaybetmemiştir. Mısır ve Mezopotamya ile birlikte en eski medeniyetler, Anadolu'da kurulmuştur. Tarihte dağlar, istilalara set çekmiş, medeniyetleri birbirinden ayırmış; akarsular, medeniyetleri yaklaştırmış, zengin yerleşme alanların kuruluşuna vesile olmuş; denizler, ileri medeniyetlerin teşekkülünde en büyük sebeplerden biri olmuş, bu medeniyetleri ayırıcı olmaktan öte, yaklaştırmacı olmuştur. Dünya coğrafyası üzerinde, Anadolu ile, onun tabii bir uzantısı durumunda olan Trakya ile önemli yerini almıştır. Cihan medeniyetinin çevresinde kurulduğu Akdeniz'de, Anadolu-Trakya, jeopolitik medeniyetlerin beşiği olmuş ve pek çok kavmin ihtirasını üzerine toplamıştır. Bu coğrafyanın stratejik önemi, Asya ile Avrupa, Yakın Doğu ile Balkanlar, Akdeniz ile Karadeniz arasında geçit olmasından gelir. Marmara bölgesine doğru gidildikçe bu önem daha da artar. Anadolu'da yerleşme bölgeleri her daim yer değiştirmiştir. Anadolu, coğrafya konusunda başka, yer altı ve yer üstü zenginlik ve servetleri bakımından da dünyanın müstesna bir köşesi olmuştur. Ziraatın her türlüüne elverişli ve geniş otlaklarıyla büyük ölçüde hayvancılığa müsait olan Anadolu, tarih boyunca, iyi sulandığı devirlerde bilhassa dünyanın belli başlı tahıl ülkelerinden biri olmuştur. Anadolu'da tarihî merkezlerin kurulması ve nüfusun kesifleşmesi, akarsu bölgelerine

⁶⁴ Taciser Sivas, (editör), *Uygurluk Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2011, s. 73.

⁶⁵ Seton Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi*, (çev. Ender Varinlioğlu), Semih Ofset, Ankara 2003, s. 1-2.

münhasır kalmamış, içerilere, yüksek yaylalara, geçit bölgesi olan alanlara kadar yayılmıştır.⁶⁶

Anadolu, Trakya dışında, yaklaşık olarak modern Türkiye'nin günümüzde kapladığı alanları kapsamaktadır. Bu alan 1207 kilometre uzunluğunda ve 482-563 kilometre genişliğindedir. Bu bölgenin belli başlı özellikleri, çoğunlukla bir bozkır niteliğinde içteki yüksek yaylalarıyla, hemen hemen kıyıya paralel olarak uzanan ve doğuda bir araya gelen sıradağlarıdır. Bu ülkedeki coğrafya koşulları altında, doğal ve tarihsel ana yollar, doğu-batı yönünde uzanmaktadır.⁶⁷

Anadolu'nun coğrafi konumu, onun jeopolitik konumunu tanımlar. Anadolu, bundan önem arz eder. Dolayısıyla tarihte birçok istilaya uğramıştır. Mısır ve Mezopotamya gibi Anadolu da en eski medeniyetlerin vücuda geldiği bir ülkedir. Anadolu, farklı kıtalar arasında bir köprü konumundadır. Eski dünya ülkeleri arasında kültürel alışverişler bu coğrafi güzergâh üzerinde yapılmıştır. Büyük imparatorlukları üzerinde barındırmıştır. Önemli dünya savaşlarına genelde tanıklık etmiştir. Zengin bir tarihî hazineye sahiptir. Yerüstü bakımından olduğu gibi, yer altı bakımından da, hem maden yönüyle ve hem de arkeolojik yönden zengindir. Her daim dünyaya hakim olmanın yolu da bu coğrafyadan geçmiştir.⁶⁸

1.2. BİNGÖL ADI'NIN TARİHİ KÖKENİ VE MANASI

Dünya bilim aleminin uzun yıllar önce üzerine eğildiği ve pek çok problemini hallettiği şahıs adları, coğrafya adları ve yer adları bilimin bir dalı olarak tartışmaya açılmıştır. Yer adları, yerleşme tarihi açısından, hem tarihçi, hem de dilciler için, bir yol göstericidir. Tarihî arşiv belgelerinin tam olarak tasnif edilememiş, işlenip bilim adamlarının yararlanmasına sunulamamış olması, tarih ve dil için büyük bir kayıptır. Bu arada Türk yer adları üzerine yeterli inceleme yapılmamıştır. Bu eksiklikten dolayı tam bir “Anadolu yerleşme tarihi” yazılamamıştır. Hal bu iken, bir de değiştirilen yer adları, araştırmacılar için bir engel teşkil etmiştir. Dolayısıyla değiştirilen yer adları, yeniden

⁶⁶ Yılmaz Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, MEB, İstanbul 1969, s. 49-52.

⁶⁷ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (türkçesi: Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1979, s. 77-79.

⁶⁸ Mehmed Dikici, *Anadolu'da Türkler-Anadolu'ya Türk Göçleri*, Burak Yayınevi, İstanbul 1998, s. 161-169.

manasız ve tutarsız adlarla uydurulmuş, esasta farklı kaynaklara dayanmasından dolayı büyük sıkıntılara sebep oluşturmıştır.⁶⁹

Ad biliminin yer adları üzerinde duran dalına toponomi denir. Toponomi, yer adlarını etimolojik, tarihî ve coğrafi gibi ayrımlara tâbi tutarak inceler. Genel de yerleşmeleri, insanların yaşadığı ya da yaşamışlığına göre köy ve kent birimine böler ve buraya verilen ad, daha ziyade o yerin ilk kurulduğu dönemden kalmaz. Bu adlar ise, yerin yapısına, yerin konumuna, yerin başka bir yere göre durumuna, yerin çevresindeki bitki örtüsüne, o yerde yapılan hayvancılığa veya orada yaşayan aşirete, aşiretteki ünlü bir şahsa, yaşayanların inançlarına ve meslekleri gibi farklı kaynaklara binaen meydana getirilir.⁷⁰

Tarihi meydana getiren üç ana unsurdan biri coğrafi mekândır. Bir kavmin tarihi, üzerinde yaşadığı toprakların coğrafi özelliklerine bağlıdır.⁷¹ Bu açıdan tarihî coğrafya, mazideki coğrafi mekânın ehemmiyetine binaen, geçmişe ait belge ve bilgileri kullanarak, araştırma yapmakla önem arz eder.⁷² Bu sebepten her coğrafyanın adı, hususi bir mevzudur. Özellikle de adın oluşumu, bölge hakkında tarihî olsun, coğrafi açıdan olsun önemlidir. Bu manada her adın bir oluşum şekli bulunmaktadır. Bu oluşum kaynağını, coğrafyadan, efsaneden veya halk dilinden alabilir. Dolayısıyla insanlar çevrelerini adlandırmada kendi geçmişleri, kültürleri, özelemleri, gelenek ve göreneklerini temsilen ad kullanırlar.⁷³ Binaenaleyh coğrafi isimler çoğu defa halk rivayetlerine dayanmaktadır.⁷⁴ Zira Anadolu'da bunun önemli misalleri bulunmaktadır. Bilindiği üzere Doğu Anadolu Bölgesi, 1071'den çok önce Türkler tarafından iskân edilmeğe başlamıştı. Urartu kayıtlarında, İskitlerin bu bölgeye, bu dönemde yerleştikleri yazılıdır. Bundan sonra sırayla bölgede Arsakların, Bulgarların, Hazarların, Barsulaların, Akhunların ve muhtelif Türk kavim ve boyları yaşamışlardır. 1071 Malazgirt Muharebesi'nden sonra hızlı bir Türkleşme devri başlayacaktır.⁷⁵ Dolayısıyla bu gelişmelere paralel olarak Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri ile Anadolu'da

⁶⁹ Tuncer Gülensoy, "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İlleri Yer Adlarına Bir Bakış", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, (11-13 Eylül 1984), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s. 149-156.

⁷⁰ Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, s. 252-254.

⁷¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2003, s. 3.

⁷² Erol Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum (V-XV Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007, s. 1.

⁷³ Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, s. 252.

⁷⁴ Enver Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, Yenigün Matbaası, Ankara 1987, s. 8.

⁷⁵ Gülensoy, "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İlleri Yer Adlarına Bir Bakış" *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, s. 149-156.

kullanılan birçok isim için (şehir, dağ, ova, kale v.b.), bağlı bulundukları boya ait isimleri, eski anavatana ait bir yerleşme adı, hükümdar adı, nehir adı gibi birtakım adlar, bu tarihî yerleşme seyrine bağlı ve sonucu olarak kullanıldığı görülmektedir.⁷⁶

Esasında yer adları, bir tarihî geçmişe sahiptir, ancak bu yer adlarının oluşumunu ille de sade bir kaynağa bağlamak, yerin adının özüne saygısızlıktır. Hele Anadolu gibi bir envaî coğrafya söz konusu olduğunda, bu durum daha bir ciddiyet arz eder. Zira Anadolu'nun bağrında binlerce halkların, kültürlerin ve medeniyetlerin payı vardır. Biz burada genelde Anadolu, özelde Doğu Anadolu'dan bahsederken oluşan yer adlarını, bir tarafa bağlamayacak, aynı zamanda suistimal yapmaktan da uzak, güzelim vatanımızın her yönüyle özüne bağlı kalarak, konumuz icabı hedefimize varmağı amaçlayacağız. Yukarıda geçtiği üzere bu coğrafyadaki isimler, en eskiden günümüze kadar buraya yerleşen ve burada yaşayan bizlerin katkısı inkâr edilemez. Ancak belirttiğimiz gibi işi tamamen kendimize indirgemek de doğru ve uygun olamaz. Bazen okur ya da duyarız, Avrupalı bir müsteşrik veya başka bir unsur kasıtlı olarak, bu topraklar üzerinde fitneyi alevlendirmek için, bu yoldan (yerlerin adları konusunda), kalemiyle saldırdığı olmuştur. Ancak biz objektif bir şekilde Bingöl'ümüzün adına ilişkin araştırmamızı sürdüreceğiz ve yazıya dökacağız.

Bingöl adı günümüze kadar bir dağ ve bir yerleşmenin adı olarak kullanıla gelmiştir. Bingöl (Çapakçur)'ün ne zaman ve kimler tarafından kurulduğunu kesin olarak belirlemek mümkün olmasa da, Bingöl adı hakkında bazı mitolojik ve ilmî tanımlar yapılmış bulunmaktadır.⁷⁷

Bu açıklamalara paralel olarak Bingöl adı hakkında önemli bazı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler arasında kaynak eserler, coğrafyaya dayalı efsaneler ve halk dili başta gelmektedir. Bu noktadan hareketle Bingöl adına ilişkin temelde dört kaynağa paralel, dört ad'a dair izahatta bulunulmuştur: Ortaçağ İslâm kaynaklarında "Cebelü Cur", halkın dilinde "Çevlik" ve "Çoliğ", efsanelerde "Bingöl" ile İslâm kaynaklarında ilk defa "Cebelü Cur" şeklinde geçen ve çeşitli kaynaklarda üzerinde durulan "Çapakçur" adıdır.

⁷⁶ Bahattin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s. 21.

⁷⁷ Hasbi Soylu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl*, Aktif Yayınları, Erzurum 2003, s. 27.

“Eskiçağ’da Abus (Abos) Mons adı ile Aras nehrinin doğduğu yer olarak bilinen Bingöl, eski Ermeni coğrafyasında “ Srmanç” adı veriliyordu.”⁷⁸ “Günümüzde Bingöl olarak bilinen yerleşim birimi tarih boyunca farklı isimler almıştır. Yöre sırasıyla Mingöl, Cebel-i cur, Çapakçur, Sirmanç, Çevlik/Çolig ve son olarak Bingöl adlarını almıştır. Bingöl’ün Ortaçağ’dan beri kullanılan isminin Çapakçur ya da Çabakçur olduğunu bilmekteyiz. Ancak Çabakçur’un aslının “Cebel-cur” olduğu bilinmektedir. Bu kelimenin zamanla Çapakçur şeklinde telaffuz edildiği tahmin edilmektedir. Çapakçur akan “temiz su” anlamına geldiği söylenmektedir.”⁷⁹

Günümüzde kurulu yere matuf meşhur ismi “Çapakçur”, ilk defa Ortaçağ İslâm kaynaklarında “Cebelü Cur”(cebel, dağ; cur, dere)⁸⁰ şeklinde geçmektedir. Buna göre İslam orduları Diyar-i Bekir (Diyarbakır) iline geldiklerinde başkumandan Halid Bin Velid, komutanlarından Kibes'i, Cebel-u Cur ve yöresini fethetmekle görevlendirir ki, İslam orduları Kibes komutasında bu yöreye girerler.⁸¹

Fırat nehrinin Murat kolu üzerine hakim konumda kurulan Bingöl adına ilişkin farklı efsaneler bulunmaktadır. Tarih boyunca farklı medeniyetlerin hakimiyet sahasında bulunan bu ova için; “Çevlik”, “Çolig” denilmiştir. “Çevlik” Anadolu halk ağızlarında, yöre konuşma dilinde, dere kenarında bulunan bağlık, bahçelik yer; sulak olan anlamına gelir. Gerçekten de Bingöl’ün eski yerleşim alanı olan “Çevlik”, Çapakçur suyunun kenarında bağlık bahçelik, yeşil bir ovada kurulmuş olup ismiyle uyum içindedir. “Çevlik” kelimesi halk dilinde hala “Çolig” olarak varlığını muhafaza etmektedir. Bugün birçok kişi Bingöl isminin yanında “Çolig” ismini de kullanmaktadır. Özellikle kırsal kesimlerde il merkezi bu isimle tanınır.⁸²

“Çapak” ve “Çur” kelimelerinin tam manası bilinmemekle beraber, eğer bu iki kelime birleşik bir isimse, “Çapak”, Orta Asya’da “ufak bir göl balığı”nın adı, “Çur” ise Uygur Türkçesi’nde “rütbe” demektir. Yok eğer “Çur” kelimesinin aslı “Çor” ise, o

⁷⁸ Mehmet Kaya, “Cumhuriyet Arşiv Vesikaları Işığında Bingöl Vilayeti’nin Kurulması ve İdari Yapısının Düzenlenmesi”, *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu*, (1-2 Ağustos 2009), Bingöl Belediyesi Yayınları, Bingöl 2009, s. 232.

⁷⁹ Kaya, “Cumhuriyet Arşiv Vesikaları Işığında Bingöl Vilayeti’nin Kurulması ve İdari Yapısının Düzenlenmesi”, *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu*, (1-2 Ağustos 2009), s. 232.

⁸⁰ Diyanet İslâm Ansiklopedisi “Bingöl” maddesini kaleme alan Metin Tuncel, Cilt: VI, 183-184, “Cebelü Cur” ibaresinin Ortaçağ İslâm kaynaklarından olan Yakut II. ciltte geçtiğini ifade eder.

⁸¹ Metin Tuncel, “Bingöl”, *DİA*, Cilt: VI, İstanbul 1992, 183-184.

⁸² Sırrı Tiryaki, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, basılmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, s. 4.

halde eski Türkçe’de “saldırgan bitki” manasındadır. Yörükler “Çor” kelimesini sakat, çürük anlamlarında kullanırlar.⁸³

Eski Ermeni, Bizans, Arap, Fars ve Türk kayıtlarında “Çapakçur” adı geçmektedir. Türklerde “Çabak-Çapak” bir Türk boyunun adıdır. Anadolu’nun muhtelif yerlerinde bu adla anılan yerleşme isimleri bulunmaktadır. “Çapak” adı, “sazan ailesinden iri pullu bir cins göl, dere balığı”, “Çur” ise, “hızlı akan” olarak adlandırılmaktadır. Bitlis Vilayeti Salnamesi ise, “Çabak-Çapak” ın, “Çanbak”, yani “suyun aktığı yatak” adı ile tanımlar. “Çapak” a ek olan “Çur-Çor”, Çin kaynaklarında “Ch’u”, Uygurlarda ise hükümdar isimlerinin sonunda kullanılırdı. Derleme Sözlüğü’nde, “Çur” un “kapıp kaçma, açık sarı renkli” olduğu kaydedilmektedir.⁸⁴

“Çapakçur adının Bulgar ve Kuman Türklerinin şahıs ve oymak adlarından olduğu ileri sürüldükten sonra, Çur’un Peçenekler’de asalet unvanı, Çabak’ın ise balık adı ve Kumanların totemik isimlerinden olduğu ifade edilmektedir. Çapak adının etimolojinin “sazan ailesinden iri pullu bir cins göl/dere balığı” anlamında olduğuna işaret edilmektedir. Hatta Kâşgarlı Mahmud Dîvan-i Lügatü’t-Türk’te bu balıklardan Türkistan’daki Türk veya Issığ-Köl’de yetişmekte olduğuna dair bilgiler vermektedir. Çapakçur isminin kökeninin Ermenice’den geldiği de ifade edilmektedir. Ermenice’de Çur’un “su” ve “dere”, Çapak’ın “kuru” anlamına geldiği dolayısıyla “Kuru dere” manasına geldiği iddia edilmektedir. Bitlis Vilâyet Salnamesi’nde, “Çbak = Çapak’ın “Canbak” yani suyun aktığı yatak” olarak izah edilmektedir. Halk arasında Çevlik olarak zikredilen ismin anlamı ise dere kenarında bağlık bahçelik yer demektir. Çapakçur adının anlamının üzerindeki perdeyi kaldırmak, ancak adın ilk defa hangi topluluk tarafından verildiği tespit edilirse, ya da adın hangi dile aidiyeti kesinlik kazanırsa, o zaman kesin bir şey söylemek mümkündür.”⁸⁵

İslâm Ansiklopedisi’nin “Bingöl” maddesini kaleme alan Besim Darkot, Türkiye’nin doğusunda, Erzurum-Muş arasında bulunan birçok dağ kütesinden oluşan, bu dağ kütlelerin zirvesinde bulunan birçok gölü taşıyan dağlara binaen en büyük dağ

⁸³ Yılmaz Akbulut, *Bingöl Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 3.

⁸⁴ Konukçu, *Köroğlu’na Kadar Bingöl*, s. 9-10.

⁸⁵ Bilgehan Pamuk, “XIX. Yüzyılda Çapakçur (Bingöl) ve Yöresinde Ekonomik Faaliyetler: Madencilik ve Yaygın İş Kolları”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 2011, s. 104-105.

kütlesine nispeten “Bingöl”⁸⁶ adı verildiğini belirtmektedir. Ayrıca Eskiçağ’da Abus (Abos) Mons adı ile Aras nehrinin doğduğu yer olarak bilinen Bingöl’e eski Ermeni coğrafyasında Srmanç adı verildiği, Ortaçağ Arap coğrafyacılarıysa bu dağın adını zikrettiği belirtilerek, Yeniçağ Avrupa seyyahları arasında ilk defa Bingöl adını zikreden J. B. Tavernier olduğunu⁸⁷ belirtmiştir.

Doğu Anadolu’da bulunan illerimizden biri de Bingöl’dür. Aynı zamanda Doğu Anadolu dağ zincirinin ismidir. Asya’daki söylenişi “Ming-Köl” dür. Türkler aynı yörede ortaya çıkan sulara “Min-Bulak”, “Bin-Bulak” demektedirler ki, “Bulak”, kaynak anlamındadır.⁸⁸ Bu yörede savaşmış iki ordudan birinde su sıkıntısı olur. Ordudan bir kol, dağlara su aramağa çıkar. Bundan sonraki seferde su sıkıntısı için dağlara tırmanan diğer kolun başındaki komutan çıktığı tepede ziyade göl görünce, “Burası bir değil, bin göl!” diyerek hayretini ifade eder ki, böylece o savaşın yapıldığı bölgedeki şehrin adı “Bingöl” olarak söylenile gelir.⁸⁹ Köroğlu hikâyelerinde geçtiğine göre ise, Bingöl’den çıkan bir ırmaktan bahsedilmektedir. Bu ırmağın Çat suyu, Aras çayı veya başka bir su olduğu sanılmaktadır. Irmağın üstünde yüzen üç köpükten bahsedilmektedir. Rivayete göre Köroğlu bu köpükleri içerek yiğitlik, şairlik ve ölümsüzlük kazanmıştır ki, köpüklerin Bingöl’den geldiği kabul edildiğinden, bu efsanede Bingöl, ab-ı hayatın kaynağı olarak görülmüştür.⁹⁰ Bunlara benzer başka bir rivayete göre, bu yörede bir avcı, bir kuş keser göle atar. Kuş canlanır, o göl bir çok göl olur, avcı gölün ab-ı hayat olduğunu anlar, gölü belli etmek istese de bir türlü edemez. Bunun üzerine bu göllere abartıyla “Bingöl” denilir.

Bingöl dağlarında bulunan göllerin suları, hayat verdiğine inanılır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde geçtiğine göre, bir avcının vurduğu bir kuş bu sulara canlanır, avcı gölün ab-ı hayat olduğunu anlar. Bu sır inkişaf ettiği için göl, bin parçaya dönüşür, hangisinin hayat kaynağı olduğu bilinemez olur. Köroğlu hikayelerinde Kırat, bu

⁸⁶ Besim Darkot, “Bingöl”, *İA*, Cilt: II, MEB, İstanbul 1979, s. 627.

⁸⁷ Darkot, “Bingöl”, *İA*, s.628.

⁸⁸ Konukçu, *Köroğlu’na Kadar Bingöl*, s. 7.

⁸⁹ Konukçu, *Köroğlu’na Kadar Bingöl*, s. 8.

⁹⁰ Tiryaki, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, s. 6.

göllerden su içerek ölmezlik kazanır. Köroğlu da Bingöllerden gelen üç köpüğü içerek yiğitlik, şairlik ve ölümsüzlük sahibi olur.⁹¹

“Bu dağların sayısız pınar ve göllerinden ötürü eski Türkler bunlara “Min-bulak”, yani “Bin-Pınar” adını vermişlerdir. Bu ad sonradan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Han tarafından Bingöl’e verilmiştir. Uzun Hasan, küçük bir göl kaynağında, bir ördek yıkayan hizmetçisinin elinde bu ördeğin sağalarak uçtuğunu ve hükümdarın bu gölü, göllerin çokluğundan ötürü bulamadığını ve bu suretle bu dağa Bingöl adını taktığı rivayet edilmektedir. Halen Koğ kalesinin önündeki göller üzerinde sayısız çadır çevirmeleri vardır. Bunların Uzun Hasan’a ait olduğunu söyleyenler vardır. Başka bir rivayet ve efsaneye göre, binlerce yıl önce doğu illerine hakim olan bir Türk kralı, kızının genç nişanlısı ölmüş, nişanlısının ölümünden artık elini dünyadan çeken kız, babasına yalvararak bu kaleyi yaptırmış ve bir kışlık yiyeceğini alarak iki kız hizmetçi ile bu kaleye kapanmış, Ocak ayında Bingöller korkutucu fırtınalarıyla ortalığı çınlatırken, bu kaleden çıkan müthiş seslerden zavallı kız, fazlaca korkarak ölmüş ve yazdığı kısacık vasiyetnamesinde: “Baba, bilmiş ol ki, ben ne açlık ve ne susuzluktan ölmedim. Ben dağların heybetli bağırışından korkarak öldüm,”⁹² demiştir.

Bingöl dağının yamaçlarının yüksek bölümlerine düşen bol yağışlar dolayısıyla çevresi için su deposu konumundadır. Yüksek dağın zirvesindeki buzul vadilerin içinde genel olarak yükseklerde görülen bol yağışlar sonucunda oluşan göller, dağa bugünkü adının kaynağı olmuştur. Ermeni efsanelerine göre Kitab-ı Mukaddeste sözü edilen Cennet’in bulunduğu yer de bu dağdadır.⁹³ Buradaki cennetten, cennet kaynaklı ab-ı hayat anlaşılmaktadır. Binaenaleyh Tevrat ve İncil’e göre Bingöl, temiz su ya da cennet suyu anlamındadır.⁹⁴

Evliya Çelebinin Seyahatnamesinde Bingöl, Erzurum ile Muş arasında bulunan binden ziyade gölden müteşekkildir. Seyahatname’de zikredildiği üzere, Tarihî Makdisi’ye göre meşhur İskender-i Zülkarneyn’in iki boynuzu varmış, bundan rahatsız olurmuş. Nice tabiplerden define çare bulamayıp, sonunda çareyi ab-ı hayatta aramağa

⁹¹ Safa Kılıçlıoğlu-Nezihe Araz-Hakkı Devrim, (yayımlayanlar), “Bingöller”, *ML*, Cilt: II, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990, s. 385.

⁹² M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998, s. 271-272.

⁹³ Komisyon, “Bingöl”, *TA*, Cilt: VI, MEB, İstanbul 1989, s. 409.

⁹⁴ Şevket Tektaş, “Bingöl İlinin Tarihteki Yeri, Tarihsel Gelişimi, Coğrafi Yapısı ve Ekonomisi”, *II. Bingöl Sempozyumu*, (25-27 Temmuz 2008), Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 347.

çıkılmış. Basra'da Şattularap'tan içip karnının ağırları teskin olunca, Şat suyunu takiben Diyarbekir'den, Batman'a gelip suyun faydasını göremeyince Şat suyuna karışan Kefender nehrinden içip hazzeder. Bu sudan içe içe Bitlis şehrine varınca, nehir burada iki çatal olur. Bitlis kalesinin sağ tarafından akan gözeden içince kale dibinde uykuya varıp safa eder. Uykudan uyanıp o nehrin çıktığı yere varıp yedi gün içip hayat bulur ve boynuzundan biri düşer. Bitlis adlı hazinedarına nice bin kese para verip “*çabuk burada bana bir kale inşa et ki ben dahi büyüklüğü ile muhasara etsem fethinde âciz olayım*” diye fermân buyurur. Kale inşası sürerken hekimlerinin kışkırtmasıyla seyahat ederek Bitlis'ten bir günde Muş sahrasına, oradan da Çapakçur dağı eteğine gelip çadırını kurar. Burada içtiği sudan diğer boynuzu dahi düşer. Faydasını gördüğü suya Makdis lisanı üzere “Çapakçur” der ki “Cennet suyu” demektir. Hekimlerinden Filkos'a emir ile “Tez burada benim için bir kale inşa edip ismini “Çapakçur” koyunuz, der.”⁹⁵

Osmanlı dönemine ait Tahrir Defterinde bulunan 1550 tarihli Çapakçur Sancağı Kanunnâmesi'ne göre, Çapakçur Sancağı, Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı yurtluk-ocaklık yoluyla idare olunan bir sancak idi. Sancağın merkezi olan Çapakçur, günümüzde Bingöl ilinin merkez ilçe sınırları içinde yer almaktaydı. Bu defterdeki verilere göre, Çapakçur XVI. yüzyılda sancak merkezi olmasına rağmen köy görünümünde idi. O dönemde Çapakçur Sancağı'nın 88 köyü vardı.⁹⁶ Buradan anlaşıldığı üzere Osmanlı kayıtlarında yörenin öne çıkan adı Çapakçur'dur.

Bir rivayete göre Bingöl'ün eski adı Çapakçur iken, ilçesi olan Karlıova'nın ise Bingöl imiş. İlçe de yoğun karların yağması, tipi ve fırtınaların görülmesi nedeniyle ilçeye Karlıova denilmiş, daha nazik olan bu isim, Cumhuriyet döneminde çıkarılan yasa ile merkeze verilmiştir.⁹⁷ Bunun yanında Karlıova'nın eski adının “Kanireş” olduğu, Cumhuriyet'ten sonra Karlıova, olarak değiştirilerek Muş'a bağlanıldığı, daha sonra eski adı “Çapakçur” olan yöre yerleşmesi, 1936'da oluşturulan ilin merkezi olarak tespit edilmiş ve “Bingöl” ismi verilmiştir.⁹⁸ Esasında abartılı da olsa göl çoğunluğu

⁹⁵ Evliya Çelebi b. Derviş Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (haz. Zuhuri Danışman), Cilt: V, Zuhuri Danışman Yayınları, İstanbul 1970, s. 112-114.

⁹⁶ Mehmet Salih Erpolat, “Çapakçur Kanunnâmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX(2), Bingöl 2006, s. 105-109.

⁹⁷ Akbulut, *Bingöl Tarihi*, s. 3-4.

⁹⁸ Ramazan Sever, *Karlıova İlçesi'nin Beşerî ve İktisadî Coğrafyası*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2008, s. 1.

şuanki Karlıova ilçesinin güneşin doğduğu istikametteki sınırlarında bulunmakta ve yörede, hikâyenin burada geçtiği söylentisi, halk arasında hala konuşulmaktadır.

Görülüyor ki, Bingöl adının oluşumu hakkında farklı görüş ve rivayetler bulunmaktadır. Bunlar; “Çevlik”, “Çolig”, “Çapakçur”, “Cebelü Cur” ve “Bingöl” şeklindedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde ve Ortaçağ İslâm kaynaklarında “Çapakçur” (“Cebelü Cur” ve “Cennet suyu”) şeklinde anlamlandırılmakla beraber “Çapakçur”un, bu iki anlamın ötesinde birçok farklı manalara geldiği de görülmektedir. Bu durumu da göz önünde bulundurarak, biz bütün bunları dört rivayet kategorisinde değerlendirmeyi daha ziyade uygun bulduk. Yukarıda da izah edildiği gibi, bu rivayetlerden “Çevlik” ve “Çolig”, bu yörenin ziraî bereketi baz alınarak, yöreye verilmiş isimlerdir ki, esasında bir tek isim şekline daha yakın bulunup, yöre halkının telaffuzundan kaynaklanma ihtimali güçlüdür. “Çevlik” ve “Çolig” de olduğu gibi, “Çapakçur” ve “Cebelü Cur” arasında da yakın bir ilişki bulunmaktadır. “Cebelü Cur”, ilk kez Ortaçağ İslâm kaynaklarında rastlanmaktadır. Arapça olan bu iki sözcük, cebel, dağ; cur, dere manasındadır. “Çapakçur” ise aynı manaya yakınlığı anımsatmakta ve “Cebelü Cur” sözcüklerinin zamanla halk dilinde meydana gelen değişiminden kaynaklanmış olabilir. “Bingöl” adı daha ziyade efsanelere mal olmuş bir lafızdır. Ermeni kaynaklı Kitabı Mukaddes’te, Dede Korkut Hikâyeleri’nde, Köroğlu Destanı’nda ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde “Bingöl” den efsanevi şekilde bahsedilmektedir. Buna göre, birçok gölün bulunması, ab-ı hayatın burada olması, bu ab-ı hayatın cennet kaynaklı ve bunun şifa için olması bu efsanelerden bazılarıdır. Efsanelerde geçen meşhur ab-ı hayatın bu göllerde olması sırrı dolayısıyla bu bölgeye “Bingöl” adı verildiği söylenmektedir. Son rivayet, “Çapakçur”a, Ortaçağ İslâm kaynakları ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin vermiş olduğu anlamının dışına çıkılarak bu kelimenin daha birçok (“saldırgan bitki”, “kaynak”, “bir Türk boyunun adı”, “sazan ailesinden iri pullu bir cins göl, dere balığı”, “suyun aktığı yatak”, “Çin kaynaklarında Ch’u”, “Uygurlarda hükümdar isimlerinin sonu”, “kapıp kaçma, açık sarı renkli” v.s.) manaya geldiği belirtilmektedir. Fakat Bingöl Tarihi’ni kaleme alan Yılmaz Akbulut, bu kelimenin anlamının tam olarak bilinmediğini belirtir.⁹⁹

⁹⁹ Akbulut, *Bingöl Tarihi*, s. 3.

İKİNCİ BÖLÜM

COĞRAFYA BAKIMINDAN BİNGÖL

2.1. BİNGÖL'ÜN COĞRAFİ KONUMU VE ÖZELLİKLERİ

2.1.1. Coğrafi Konumu

Nesnelerin yeryüzündeki konuşlandırılmaları, onların coğrafi konumlarını gösterir. Konuşlandırmak çok farklı manaları içermekle beraber genelde dar mana, geniş mana ve özel manalarda kullanılır. Bunlardan dar mana enlem ve boylama; geniş mana coğrafi üniteye; özel mana ise ayrıcalıklı konuma delalettir.¹⁰⁰

*“Bir köy, şehir, bölge veya ülkenin, kısacası herhangi bir mekân veya noktanın enlem ve boylamlarına göre dünya üzerindeki yeri ve yakın çevresi ile sağlanmış olduğu tüm fizikî, beşerî ve ekonomik ilişkiler sonucundaki coğrafi etkileşimlerin tümüne coğrafi konum denir. Kısacası coğrafi konum bir yerin hem coğrafi koordinatlarının hem de beşerî, fizikî, ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasi şartlarının sonuçlarını içerir. Coğrafi konum kendi içinde matematik, özel ve jeopolitik-jeostratejik konum olarak farklı boyutta ele alınabilir.”*¹⁰¹

Anadolu'nun coğrafi şekilleri, akarsuları ve iklim şartları, Anadolu tarihinin meydana gelmesinde büyük ölçüde rol oynamıştır.¹⁰² Anadolu'nun bir parçası olan Doğu Anadolu, “coğrafi konum açısından; güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya ve batıda Orta Anadolu bozkırları arasında bir orta bölgeyi teşkil eder. Bu nedenle Doğu Anadolu yüksek yaylası, bu bölgeler arasında binlerce yıl devam eden kültürlerin bir kavşak ve geçiş noktası olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en karakteristik özelliği ise ortalama yüksekliğinin fazla olmasıdır.”¹⁰³ Doğu Anadolu'ya çok bariz bir şahsiyet veren coğrafi amillerin başında ortalama yükselti

¹⁰⁰ Doğanay, *Coğrafyaya Giriş*, s. 173-174.

¹⁰¹ Emin Atasoy, *Coğrafya Bilimi ve Coğrafya Öğretimine Giriş*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 2004, s. 106-107.

¹⁰² Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 4.

¹⁰³ Eğilmez, *Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası*, s. 21.

gelir. Bu bölgenin en büyük kısmı, ekseriya 2000 metrenin üstünde uzanan geniş düzlüklerle kaplıdır.¹⁰⁴

Asya ve Avrupa arasında sıkışmış olan Anadolu toprakları üç büyük coğrafi bölgenin birbiriyle kesiştiği önemli bir toprak parçasıdır. Bu bölgeler Avrupa-Sibirya, Akdeniz ve İran-Turan'dır. Bingöl coğrafyasının içinde bulunduğu Yukarı Fırat Havzası, İran-Turan coğrafi bölgesinin Doğu-İran-Turan bölümünde yer almaktadır.¹⁰⁵

*“41° 20’ ve 39° 56’ doğu boylamları ile 39° 31° ve 38° 28° kuzey enlemleri arasında yer alan Bingöl ili, yüksek ve dağlık bir yapıya sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi’nin yukarı Fırat bölümünde yer alır. Doğusu Muş, kuzeyi Erzurum ve Erzincan, batısı Tunceli ve Elazığ, güneyi ise Diyarbakır illeriyle çevrilidir.”*¹⁰⁶ Bingöl coğrafi konumu itibariyle, tarih boyunca önemli ticaret yollarının geçtiği bir konumda bulunmuş,¹⁰⁷ günümüz şartlarında da aynı önemi kendi çapında korumaktadır. Tarihin kurucusu Herodot, Anadolu coğrafyasını birtakım bölgelere ayırdıktan sonra, Bingöl ve çevresi ile Muş ve Diyarbakır illerinin coğrafi sınırlarından mürekkep bölgeyi, tarihî önemine binaen “KOMAJEN” şeklinde adlandırmaktadır.¹⁰⁸

Murat suyunun Göynük koluna hakim düzlük üzerinde, Elazığ-Tatvan demiryolu güzergahında bulunan Genç’e 24 km mesafede, 1935 yılında kurulan Bingöl vadisinde daha önceleri Çapakçur köyü vardı. Bu köy, son yıllarda gelişen yeni şehirden uzakta kalmış, sönük bir mahalle görünümündedir.¹⁰⁹ Fırat nehrine, Murat kolu aracılığıyla Genç ilçesi civarında karışan Göynük çayın küçük bir kolu olan Sağyer deresine hakim bir düzlükte kurulu, günümüzde terk edilmiş bir vaziyette bulunan mahalle, eski Çapakçur’un merkezini oluşturmaktadır. Türkiye’nin batısını, Malatya ve Elazığ üzerinden Van Gölü havzasına bağlayan karayolu bu tarihî yerden geçmektedir. Aynı zamanda buraya, güneyden yakın mesafede tarihî Haydar Paşa-Tatvan demiryolu geçmektedir.¹¹⁰

¹⁰⁴ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İÜEF Coğrafya Enstitüsü Yayınları, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1953, s. 4.

¹⁰⁵ Şevket Alp, “Bingöl ve Çevre Değerlerinin İrdelemesi Üzerine Bir Bakış”, *I. Bingöl Sempozyumu*, (25-26 Haziran 2006), Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2007, s. 351.

¹⁰⁶ Soylu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl*, s. 1-150.

¹⁰⁷ Kaya, “Cumhuriyet Arşiv Vesikaları Işığında Bingöl Bingöl Vilayeti’nin Kurulması ve İdari Yapısının Düzenlenmesi”, *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokiyumu*, s. 231.

¹⁰⁸ Yıllık Hazırlama Komitesi, *1995 Bingöl İl Yıllığı*, Gen Matbacılık Reklamcılık, Ankara 1995, s. 19.

¹⁰⁹ Safa Kılıçhoğlu-Nezihe Araz-Hakkı Devrim, “Bingöl”, *ML*, s. 384.

¹¹⁰ Tuncel, “Bingöl”, *DİA*, s. 183-184.

“Günümüzde Bingöl Vilayeti’ne il merkezliği yapan Çapakçur, yörenin en eski yerleşim birimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bitlis Vilayeti Salnamesine göre; doğusunda Genç, güneybatısında Palu, kuzeyinde Kiğı’nın yer aldığı ve 88 köyden müteşekkil bir sancaktır. Dönemin diğer sancaklarıyla mukayese edildiğinde çok da büyük bir Liva olmadığı anlaşılmaktadır. Bulunduğu coğrafya, onu farklı kılmış, çeşitli etnisite ve din mensuplarının yerleşim birimi haline getirmiştir.”¹¹¹

Türkiye haritası üzerinde 8.125 km²’lik bir alanı kapsayan ilin, merkez dışında Adaklı, Genç, Karlıova, Kiğı, Solhan, Yayladere ve Yedisu olmak üzere 7 ilçesi, 12 belediyesi, 312 köy ve 800 mezrası bulunmaktadır. İl merkezi denizden 1151 yükseklikte Çapakçur ovasının kuzeybatı köşesinde Murat suyuna, Genç ilçesi civarında kavuşan Göynük suyunun bir koluna hakim düzlük üzerinde kurulmuştur. Elazığ-Tatvan yolu üzerindeki Bingöl, daha önceleri burada vadi içinde kurulu iken, şehrin 1950’lerden sonra hızla gelişmesi sonucunda hakim olan düzlüğe taşınır. Bundan sonra şehir, yeni yerinde gelişmeye devam eder.

Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu bölgemize Bingöl aracılığıyla bağlanmaktadır. Son zamanlarda karayollarında görülen gelişmeler sonucunda, iki bölge arasındaki türlü ilişkilerin daha da gelişmesine vesile olan bu yol, Bingöl üzerinden Erzurum ve Diyarbakır’ı birbirine bağlamakla kalmayıp özellikle İran ve Irak arasında daha yakın mesafe sağlaması dolayısıyla kullanılmaktadır.

2.1.2. Yüzey Şekilleri

Doğu Anadolu, sıra dağların birbirine çok fazla yaklaştığı ve aynı zamanda doğuya gidildikçe yüksekliklerin arttığı arızalı bir yüksek dağ ülkesidir. Bölge şekil itibariyle üçgeni andırır. Bu itibarla kendisine mahsus özellikleriyle, yurdumuzun diğer coğrafi bölgelerinden ayrılır. Bölgenin coğrafi sınırları, güneyde Güneydoğu Toroslar, batıda Kızılırmak ile Fırat arası su çizgisi, kuzeyde Karadeniz dağlarının güney etekleri, doğuda Kura ırmağı ve Urmiye Gölü arası satıhtan mürekkeptir. Bölgenin en belirgin özelliği, yüksek oluşudur. Su kaynakları açısından zengindir. Sert bir iklim özelliği taşımaktadır. Her ne kadar ılıman iklime sahip olmasa da, İç Anadolu’dan daha gür bir

¹¹¹ M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, 1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakcur Livası Nüfus ve İskan, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2010, s. 13.

bitki örtüsüne sahiptir. Yükseklik ve engebeden dolayı, bölgede hayat şartları çetindir. Buna rağmen bölgenin tabii zenginlikleri, jeopolitik durumu dolayısıyla tarihin en eski çağlardan bugüne kadar iskân edilmesine yol açılmıştır.¹¹²

Bingöl arazisi çok dağlıktır. Yükseklikleri 3000 metreyi aşan dağlar bulunur. Dağlar üzerindeki yaylalar ve düzlüklerin yükseklikleri 2000 metreden aşağı düşmez. Ova niteliğindeki yerler bile 1000 metrenin üzerinde bulunmaktadır. Bingöl ovasının dört tarafı dağlarla çevrilidir. Dağların yüksek kısımlarını doruklar, buzul gölleri; etek kısımlarını ise moren kalıntıları kaplar. Dağlar genellikle seyrek ormanlık olup, güney bölümlerinin bazı kısımları çıplaktır. Meşe ormanları dağların 1200 metreden aşağı kısımlarında görülür. Volkanik sahaların en çok rastlandığı yer Göynük suyu ile Peri suyu arasındaki bölgedir. Volkanik olan bu bölge çukurluk ve yükseltileriyle dağların genel durumunu bozacak niteliktedir. Üçüncü jeolojik zaman sonlarındaki tektonik olaylar neticesinde kırılmalardan sonra yeryüzüne çıkan lavlar bir örtü gibi etrafa yayılmıştır. Bu arada bazı kırılmalar sonucunda bu örtünün bazı kütelleri çökmüş, bazıları ise yükselmiştir. Bingöl iline adını veren dağlar, bu zamanda oluşmuştur.

“Tunceli’nin doğusunda, Bingöl dağına doğru arazi şekillerinin, tabii çehrenin, hülasâ her türlü vasıfların adım adım değiştiği görülür ve bu dağdan ötesi, Rus ve İran sınırlarına kadar artık Doğu Anadolu’nun en karakteristik ârızasını temsil eden yüksek yayladır. III. zaman kıvrılmaları esnasında, bilhassa buralarda, kıvrılmalardan maada zaten aşınmış sahalardan bazıları bütün heyetiyle yükselmiş, bu hareketler neticesinde hâsıl olan kırıklar üzerinde şiddetli bir volkanizma meydana gelmiş, çöküntü sahalarını doldurarak aynı zamanda onların içerisindeki tali kıvrılmaları maskeleymiş ve her şekilde de araziye yükselme cihetinde tesviyeleşmişlerdir. Bu suretle, bu çok yüksek arazilerde yer şekilleri nispi bir sadelik gösterir: Bir taraftan, yüksek kıvrılma dağları ve blok halinde yükselmiş, kabarmış horstlar; diğer taraftan, geniş sahalara kaplayan, daha sade arızalı yüksek yaylalar, yeni alüvyonlarla dolarak yükselmiş çöküntü ovaları.”¹¹³

Bingöl dağlarının zirvesi güneydoğu-kuzeybatı istikametinde 3000 metre yükseklikte, yaklaşık 10 km. uzunlukta, hafif dalgalı bir sırt şeklini alır. Bu dağlar yüksekliği sayesinde bol yağmur ve kar alır ki, mühim bir su deposu rolünü oynar. Bir

¹¹² Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK, Ankara 1984, s. 1-6.

¹¹³ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu*, Cilt: I, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s. 204.

çok sular gibi Aras nehri ile Murat ırmağı dahi kaynağını bu dağlardaki sulardan alır. Yine buralarda yeşeren otlar, eskiden beri devam eden bölge hayvancılığı için büyük önem arz etmiş ve göçebelere barınak olmuştur.¹¹⁴

Dağların genç yapıda olması dolayısıyla zaman zaman şiddetli depremler görülebilmektedir. Bu da ister istemez bir takım maddi ve manevi hasarlara yol açmaktadır.¹¹⁵

Bingöl'ün yüzey şekillerinde görülen bu engebe, bazı faydaları yanında, özellikle başta deprem olmak üzere önemli ölçüde zararları bulunmaktadır. Yüzey şekilleri tarım için ana kriter olduğundan, bu bölgede tarımın geliştiği söylenemez. Hele tarımda makineden hiç söz edilmez, ancak klasik usul ile yetinilir. Bundan başka ulaşım noktasında önemli yetersizlikler görülmekte, var olan karayolu ihtiyacı giderir ölçüde değildir. Demiryolu olarak Genç ilçesi sınırlarından geçen hat ise, önemli derece katkı sağlayamamaktadır. Diğer taraftan kışın kar ve tipi nedeniyle ulaşım ile beraber diğer sahalarda ciddi aksaklıklar görülebilmektedir. Özellikle yüzey şekillerinde görülen ortalama yükseklik, sanayinin gelişmesine en büyük engeldir. Esasına bakılırsa Bingöl'de altyapı imkânları olmakla beraber; olumsuz bazı siyasi olaylar, ulaşım yetersizliği, özel ve devlet yatırımlarındaki eksiklikler dolayısıyla sanayi gelişmemiştir.

2.1.3. Genel Özellikler

“Doğu'nun kapalı kutusu Bingöl, yüce dağları, adını aldığı sayısı bine ulaşan buzul gölleri, volkanik kayaları, taşların arasında fışkıran büyüleyici güzellikteki çiçekleri, yüzen adaları, vadilere kurulmuş köyleri, termal kaynakları, uçsuz bucaksız yaylaları, göçerleri ve konuk sever insanları ile keşfedilmeyi bekleyen bir kapalı kutu. Kimilerine göre Güneş'in Alp Dağları'ndan sonra en güzel doğduğu yer.”¹¹⁶ “Orman bakımından Doğu Anadolu'nun en zengin illerinden biri olan Bingöl, efsanelere konu olan gölleri, serin yaylaları, temiz havası, soğuk suları, bir doğa harikası olan Güneşin Doğuşu ve Yüzen Adası, kış sporlarına uygunluğu, yöresel el sanatları, mesire yerleri,

¹¹⁴Darkot, “Bingöl”, *İA*, s. 627-628.

¹¹⁵Akbulut, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, s. 7-12.

¹¹⁶Tektaş , “Bingöl İlinin Tarihteki Yeri, Tarihsel Gelişimi, Coğrafi Yapısı ve Ekonomisi”, *II. Bingöl Sempozyumu*, s. 347.

alp tipi bitkileri, termal ve maden suyu kaynaklarıyla araştırmacıların, yerli ve yabancı turistlerin gezip görmeleri gereken bir yöremizdir.”¹¹⁷

¹¹⁷ Yıllık Hazırlama Komitesi, *1995 Bingöl İl Yıllığı*, Önsöz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAŞLANGIÇTAN ORTAÇAĞ'A KADAR BİNGÖL TARİHİ

3.1. TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARDA BİNGÖL

Tarih insanoğlunun geçmişini araştıran bilim dalıdır. İnsanoğlunun yaşama uğraşı, kültürel etkinliklerin başlamasını ve yerleşik yaşama geçilmesini sağlamıştır. Yerleşik yaşam, basit köy şeklinden başlayarak gelişmeyle kentleşmeye dönüşmüş, bu arada bu yaşama şekliyle beraber mal birikimi ve yerleşmeler arasında ticaret denilen mefhumun zuhuruyla yazı icat edilmiş ve dolayısıyla yazısız çağlardan yazılı çağlara geçilmiştir. Tarihçiler, yazının icadıyla başlayan devirlere “Tarih Çağları”, yazının bilinmediği devirlere de “Tarih Öncesi Çağlar” adını vermektedirler. İlk yazılı belgeler, yaklaşık olarak M.Ö. III. bin asırlarda Mezopotamya ve Mısır’da kullanılmaya başlamıştır.¹¹⁸

Anadolu, maden devrine ulaşıncaya kadar, binlerce yıl süren bir taş devri yaşamıştır. Anadolu’da bu devirde taş merkezli yaşam ve sanat icra edilmiştir. Kalkolitik devirde, önemli yerleşme yerlerine rastlanan Anadolu’nun Tunç devrine, önemli kavim ve uygarlıklar damga vururlar.¹¹⁹ Demir devriyse, geçiş sürecini teşkil eder. Bu devirlerde Anadolu’da geçmiş olaylarla ilgili tüm bilgilerimiz, arkeoloji araştırmalarına dayanmaktadır. Bu çalışmalar, yarım yüzyıl önce başlamış olmasına karşın, edinilen bilgiler, bilgilerimize yadsınamaz ölçüde katkı sağlamış, tarih ilminin gelişmesine ve ilerlemesine zemin hazırlamıştır.¹²⁰ Aslında “*bizdeki ilgisizliğe karşılık, uygarlıklar ülkesi olan Anadolu, Avrupalı gezginlerin dikkatini çok erken yıllardan itibaren çekmiştir. Bu tarih XIX yüzyılın başlarına değin uzanır.*”¹²¹

Anadolu coğrafyasının Doğu Anadolu Bölgesi’ne dahil bulunan Bingöl ilimizin prehistorik dönemiyle alakalı az da olsa malumat bulunmaktadır. Biz de bunlara dayanarak bazı izahat da bulunacağız.

¹¹⁸ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları Yayınları, Ankara 2008, s. 1-2.

¹¹⁹ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 7-12.

¹²⁰ Lloyd, *Türkiye’nin Tarihi*, s. 15.

¹²¹ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003, s. 3.

Doğu Anadolu bölgesinde eski çağlara ait yerleşme yerlerine rastlanmış, bu yerleşmelerin bulunduğu coğrafi sınırlara sahip iller arasında Elazığ, Tunceli ve Bingöl bulunmaktadır. Her ne kadar Bingöl yöresinde aydınlatıcı düzeyde araştırma ve inceleme yapılmamışsa da, yörede kayda değer en önemli özellik, tarih öncesi devirleri yansıtacak obsidyen yatakları bulunmasıdır.¹²²

Doğu Anadolu'da Erzurum ve Van başta olmak üzere Kars, Erzincan, Elazığ, Malatya ve diğer bölge illerinde gerek yerli ve gerekse yabancı bilim adamları tarafından arkeolojik kazı çalışmaları yapılmış ve hala devam etmektedir. Yukarıda Seton Lloyd'un da değindiği gibi, kazı çalışmalarının geçmişi daha yeni olmakla beraber, önem arz eder düzeyde bilgilere ulaşılmış, bu gidişle Bingöl yöresi üzerine yapılan çalışmaların yetersizliği de giderileceğine inanıyoruz. Şu da bir gerçektir ki, her ne kadar bu yöreyle alakalı ilmî bir zaafiyet varsa da, şüphesiz bu demek, Bingöl yöresi prehistorik açıdan tamamen karanlık değil; fakat tam tersine bu, yetersiz araştırmalardan kaynaklanan bir bilinmezliktir. Ayrıca nasıl olur da yanı başında bulunan Erzurum, Van, Diyarbakır vesaire gibi yerlerde ciddiyet arz eden Anadolu'nun ve hatta dünya tarihinin güzide kalıntıları bulunur da Bingöl'de hiçbir şey bulunmaz. Bilhassa eski devirlerde insanlar ekseriya göçebelige yönelik yaşama paralel uygarlıklar oluşturmuşlardır. Bununla birlikte yüzlerce ve belki binlerce istilaya, savaşa, göçlere maruz kalan Anadolu'nun her köşesi bu oluşumlardan nasiplenmiştir.

3.2. TARİHÎ ÇAĞLARDA BİNGÖL

Anadolu'da tarihî dönemlerin başlaması, öteki uygarlıkların bir ürünüdür. Anadolu, konumu itibariyle köprübaşı niteliğindedir. Değişik uygarlıkların geçidi, uğrağı olan bu topraklarda olayların en yoğun, en karmaşık ve en ilgi çekici nitelikte yer edindiği ortamdır. Dolayısıyla Anadolu'da envai ulusların izleri harmanlanmış, güçlü izler bırakılmıştır.¹²³ Anadolu'nun her yerinde bu izlere rastlayabiliriz. Özellikle tarihî dönemler, Anadolu'da çok farklı bir şekilde başladığı görülmektedir. Uygarlıklar güzergâhında bulunması yanında Mezopotamya ve Mısır gibi tarihin temel taşı medeniyetlerine sınır olması dolayısıyla Anadolu tarihinde, tarihî dönemlere geçiş hem hızlı olmuş ve hem de kısa sürede kıta dünyasının en güçlü merkezi medeniyetleri

¹²²Tiryaki, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, s. 20-22.

¹²³İsmet Zeki Eyuboğlu, *Anadolu Uygarlığı*, Der Yayınları, İstanbul 1997, s. 102.

vücuda gelmiştir. Tarihî kayıtlarda geçtiği üzere, dünya tahinin en güçlü halkların, devletlerin, ticari kolonilerin, yazılı kayıtların, antlaşmaların hasılı uğraşların Anadolu’da, dünya tarihi açısından ilkler olduğu görülür. Anadolu’nun her köşesinde bunlardan kalma kalıntılara rastlayabilmekteyiz.

Her ne kadar tarih öncesi çağlarda Bingöl yöresinin kar ve buzlarla kaplı olması dolayısıyla insanlığın yaşamına engel olmuş ise de, zamanla coğrafi koşullarda görülen ılımanlaşmalar neticesinde bu yörede yaşamaya geçildiği görülmektedir. M. Ö. 3500’lere tekâbül eden yıllarda yaşama sahne oluşu¹²⁴, sırasıyla Urartuların, Asurluların, Perslerin, Büyük İskender’in ve muhtelif hakimiyetlerin eline geçerek devam etmiştir.¹²⁵

3.2.1. Hurriler ve Hititler Hakimiyetinde Bingöl

M. Ö. 3500 yıllarında Hurriler’in Bingöl’ü de içine alana Doğu Anadolu’ya yerleştiler. Burada hayvancılıkla uğraşırlardı.¹²⁶ Daha sonra Hurriler’de bir kaynaşma meydana geldi. Bu kaynaşma neticesinde onlardan bir taife Orta Anadolu’ya doğru hareket ettiler ve burada bir siyasi güç olarak ortaya çıktılar ki, bu güç Hititlerdir.¹²⁷ Anadolu tarihinde sistemli manada ilk geniş çaplı siyasi otorite kurmuş olan Hititlerdir. Hititlerin tarih sahnesine çıkış yerleri Orta Anadolu’dur. Siyasi olarak vücuda gelmeleri, yaklaşık olarak M.Ö.17. yüzyıla tekâbül etmektedir. Kuruldukları yerden zamanla Anadolu’nun diğer bölgelerine ve hatta Anadolu dışına yayılım göstermişlerdir. Hititler de siyasi oluş, basit bir devletten güçlü bir imparatorluğa dönüşme şeklinde olur.¹²⁸ Güçlenen Hititler’in daha sonra Doğu Anadolu’yu kendi hakimiyet sahalarına aldıkları görülecektir. Dolayısıyla Doğu Anadolu hakimiyeti önce Hurriler’e, daha sonra Hititler’in eline geçmiştir.

¹²⁴ Akbulut, *Bingöl Tarihi*, s. 30-31.

¹²⁵ Tuncel, “Bingöl”, *DİA*, s. 183.

¹²⁶ Akbulut, *Bingöl Tarihi*, s. 31.

¹²⁷ Arif Müfid Mansel, *İlk Çağ Tarihi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1942, s. 49.

¹²⁸ İsmail, Güven (editör), *Uygarlık Tarihi*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2007, s. 111.

3.2.2. Urartular ve Assurlular Hakimiyetinde Bingöl

İlk kez Assur kralı I. Salmanassar, Doğu Anadolu'nun dağlık yörelerinde bulunan feodal yapıdaki küçük Hurri beyliklerinden Uruatri olarak söz etmiştir.¹²⁹ Anadolu'nun doğusunda, Van gölü çevresinde, milattan önce X-VI. yüzyılları arasında hüküm sürmüş, Önasya'nın önemli güçlerinden biri de Urartular'dır. Urartu Devleti'nin güçlü bir biçimde elinde tutmak istediği ülkesinin batı bölgesine, Van gölü yöresinden, en kestirme mesafede ulaşabileceği yol, Muş ovası ve Bingöl dağları üzerindeydi. Urartular'ın bu bölgeye çok büyük önem verdikleri, gerek yazılı ve gerekse arkeolojik kalıntılardan anlaşılmaktadır.¹³⁰ Coğrafi açıdan, İ. Ö. sekizinci ve yedinci yüzyıllarda toprakların en geniş düzeye ulaştığı zaman Urartu Devleti gerçekten çok büyüktü; yukarı Dicle ve Fırat'ın kuzeyinde ya da doğusundaki bütün Anadolu topraklarından başka Ermenistan ve Azerbaycan'ı da kapsamaktaydı.¹³¹ Bunun yanında Assur İmparatorluğu, bu dönemde Anadolu'nun güneyinde, bugünkü Irak merkezli, ancak çevresindeki geniş sınırlara hakim ve hatta Anadolu'nun güneyinin de bu hakimiyete dahil olduğu, devrin güçlü ve sözü geçer bir unsuruydu. Dolayısıyla genel olarak yukarı Mezopotamya bölgesinin, Urartu ve Assurlular arasında bir zamanlar çekişme ara geçidini teşkil ettiğini kaynaklar zikretmektedir.¹³² Bu sebepten bölgenin, Anadolu'nun güneyinde bulunan Assurlular ile Anadolu'daki hakim güçler arasında zaman içerisinde el değiştirdiği, bir dönem bu mevzuda çekişen bu ikililerden birinin de Urartu-Assur bloku olduğu görülmektedir. Bir ara Assurlular eline geçen bölge, M. Ö. VIII. asrın son çeyreğinde, Assur kralı II. Sargon döneminde yeniden Urartular'ın denetimine geçecektir.¹³³ Kısaca Bingöl çevresinin, Doğu Anadolu ile beraber, çağdaş otoriteyle beraber, farklı siyasi güçlerin eline geçmiştir.

¹²⁹ Sivas, *Uygarlık Tarihi*, s. 91.

¹³⁰ Veli Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985", *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (26-30 Mayıs 1986), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 282-283.

¹³¹ Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi*, s. 104-105.

¹³² Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye-Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1984, s. 3.

¹³³ Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985", *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (26-30 Mayıs 1986), s. 283.

3.2.3. Medler ve Persler Hakimiyetinde Bingöl

Bugünkü İran'ın batı bölgelerinde yaşayan Medler, kralları Keyaksar zamanında birleşerek Assurluların nüfuzundan kurtulmuşlardır. Doğu'dan gelen kavimlere karşı koymuş, Babiller'le birleşerek Asurluları yıkmışlardır. Medler döneminde, Bingöl'ün dahil olduğu Murat Vadisini "Kelda" denilen mahalli beyler idare etmekteydiler. Med Devleti, Pers kralı II. Darius döneminde ortadan kaldırılınca bu yöre Pers hakimiyetine girdi. Persler'de devlet satraplıklar şeklinde yönetilmekteydi ki, Bingöl'ün de içinde bulunduğu satraplık, "Yukarı Aras Satraplığı" idi.¹³⁴ Bu yörede hakimiyet kuran bu güçlerde yöreyle alakalı her ne kadar direkt malumat bulunmasa da, umum yörede hakimiyetleriyle ilgili, kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Bu münasebetle görülüyor ki, Bingöl yöresinde Med ve Pers hakimiyeti hüküm sürmüştür. Niteliklerini tam olarak çözemediğimiz buralardaki ahali, ya doğrudan veya dolaylı olarak, devrin siyâsî erkin merkezî yönetim anlayışına göre bağlı bulunmuştur.

3.2.4. İskitler ve Kimmerler Hakimiyetinde Bingöl

İskitler, coğrafi mekân olarak, baştan beri Tuna ile Don nehirleri arasında görüldüler. Assur-Babil kaynakları ve Yunan eserleri, İskitleri Kafkasya ile de ilişkilendirmektedirler. Buna göre İskitler, Assur, Urartu ve Medya sınırlarına varmışlardır.¹³⁵ İskitler Çin seddinden Tuna'ya kadar yayılmaları dışında, Önyasya'ya da yönelmişlerdir. Onların buraya yönelmelerinde Kimmerleri takip düşüncesi bulunmaktadır. Kimmerleri önlerinde kovan İskitler, dalgalar halinde Önyasya'ya indiler. Urartu kralı, İskitlerin önünden kaçan Kimmerlerle olduğu gibi, İskitlerle de anlaşma yaptı. Urartu sınırlarını aşarak güneye inen İskitler, Medleri yıkarak Assur ülkesine sınır olarak, bir süre Küçük Asya'ya hakim olurlar. Onların bu sınırlarının dahilinde Dicle-Fırat dolayları ve Çoruh nehrine kadar uzanan Doğu Anadolu bölgesi de bulunmuştur. Hatta İskitlerin Anadolu ile yetinmeyerek Mısır'a kadar uzandıkları tarihî kaynaklarda kayıtlıdır.¹³⁶ "713 yıllarında Aras boylarında görülen Kimmer akıncıları, Azak denizi çevresindeki yurtlarından, İskit Türkleri tarafından çıkartılarak kovalandıklarından,

¹³⁴ Arif Müfid Mansel, *İlk Çağ Tarihi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1942, s. 90; Akbulut, *Bingöl Tarihi*, s.38-39; Yaman, "Bingöl", YA, s. 1326.

¹³⁵ B. N. Grakov, *İskitler*, (çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 33.

¹³⁶ İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993, s. 35-36-37.

Kafkas dağlarını aşarak kendilerine yeni bir yerleşme yeri arıyor ve uğradıkları bölgeleri vurup yağmalıyorlardı."¹³⁷ İskitlerin bu kovalamaları ile memleketlerinden göç eden Kimmerler, Kafkaslar üzerinden Urartu topraklarına yayılarak Anadolu'yu istila etmeye başlamışlardır. Ancak Urartular'la anlaşmaları ile Fırat üzerinden Orta Anadolu'ya geçmişlerdir.¹³⁸ Böylece Anadolu'nun en azından bir bölümünü tanımış olmaları düşünülebilir.¹³⁹

3.2.5. Roma Hakimiyetinde Bingöl

Roma'nın Cumhuriyet yönetimi döneminde Anadolu'da, Büyük İskender'in generalleri hüküm sürmekteydiler. Bu sıralarda, Roma'nın hakimiyeti, Batı Anadolu'da kendini yavaş yavaş göstermeye başlamıştı. Generallerin Anadolu hakimiyetleri akamete uğrayınca, Roma'nın bütün Anadolu'da hakimiyetini sağlamasına tek engel, Pontus Krallığı idi. Bu krallık, Roma için, her ne kadar pahalıya mal olduysa da, sonuçta Roma, bunun karşılığında Anadolu'da hakimiyetini sağlayabildi.¹⁴⁰

Romalıların yayılmacı politikaları, onları Anadolu'ya da sevk etmişti. Seleukoslar, o dönemde Batı Anadolu'nun büyük bir kısmına hakim idiler. Yunanistan'da Roma ordularına yenilince Anadolu'ya çekildiler. Bir süre sonra Batı Anadolu'da yapılan büyük bir savaşta Seleukos Krallığı, büyük bir yenilgiye uğrayınca rakibine önemli ölçüde toprak bıraktı ve tazminat ödedi. Bundan sonra Romalılar, Anadolu'ya doğrudan değil, fakat dolaylı olarak buradaki devletçikler aracılığıyla hükümettiler.¹⁴¹ Roma'nın Anadolu hakimiyeti döneminde Bingöl ve çevresi bir ara Romalılar ile Partlar arasında el değiştirdi ise de sonuçta Romalılarda kalacaktı.¹⁴²

¹³⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, Işık Matbaası, İstanbul 1953, s. 66.

¹³⁸ Akbulut, *Bingöl Tarihi*, s. 43.

¹³⁹ Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, s. 35.

¹⁴⁰ Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, Eğitim Kitapevi Yayınları, Konya 2007, s. 397.

¹⁴¹ Sivas, *Uygurluk Tarihi*, s. 175-176.

¹⁴² Akbulut, *Bingöl Tarihi*, s. 47-49.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORTAÇAĞ'DA BİNGÖL

4.1. BİZANS HAKİMİYETİNDE BİNGÖL

Sasani ve Romalılar arasındaki mücadelelerde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu merkeziyet teşkil etmiştir.¹⁴³ Kavimler göçü sonucunda iki parçaya ayrılan Büyük Roma'nın doğu kolu mirasına Bizans konup devam etti. Bundan sonra kendisine miras kalan topraklardan Doğu sınırlarını, dış güçlere karşı korumak için bazen savaştı; bazen de onlara, sınırlarına tecavüz etmemeleri için haraç ödemişti.¹⁴⁴ Ya da koruması altına aldığı Ermeni prenslerince yönetildi.¹⁴⁵ Ayrıca Bizanslılar, Bingöl yöresini ellerinde muhafaza etmek için burada Havcic veya Hafçiç denilen bir kale inşa etmişlerdi.¹⁴⁶ Demek ki, Bizans İmparatorluğu, Doğu Anadolu bölgesinin kendi hakimiyetinde kalması için Sasaniler, Araplar, Türkler ve muhtelif güçlerle savaşmış, bazı tedbirlere başvurmuştu.

4.2. SASANİ HAKİMİYETİNDE BİNGÖL

İran Sasani Devleti 226 yılında Ardaşir tarafından kurulmuştu. Ardaşir, İran'da Part hükümetine son vererek, Sasani Devleti'ni kurdu. Kuruluşundan itibaren Mezopotamya ve İran, Sasani hakimiyetinde kaldı. Sasani hükümdarları, bir taraftan otoriteyi güçlendirmeye çalışırken diğer taraftan Roma İmparatorluğu ile nüfuz mücadelesi içinde bulunmaktaydılar. İki ülke arasında şiddetli çarpışmalar olmaktaydı. İmparator II. Theodosius zamanında Bizans-İran sınırı Allahüekber dağlarından güneye sarkmıştı. Zaman zaman barış ve savaş şeklinde cereyan eden Sasani-Bizans ilişkileri, Sasani hükümdarı Kubad zamanında yeniden bozulmuş, güçlü Sasani orduları Bizans'ın elinde bulunan Erzurum-Diyarbakır-Silvan sathını ele geçirdiler. Zaman içerisinde el değiştiren Doğu bölgesi, Anuşirvan döneminde İran sınırlarına dahil edilmiştir.¹⁴⁷ Ardaşir dönemindeyse Sasaniler Orta Anadolu-Kayseri'ye kadar ilerlediler.¹⁴⁸ Bu

¹⁴³ Soylu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl*, s. 31-32.

¹⁴⁴ Belma Tokuroğlu-Abdullah Ersoy, *Uygurlık Tarihi*, İmaj Yayınevi, Ankara 2011, s. 80.

¹⁴⁵ Yaman, "Bingöl", *YA*, s. 1327.

¹⁴⁶ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 15.

¹⁴⁷ Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum (V-XV Yüzyıllar)*, s. 35-36.

¹⁴⁸ Akbulut, *Bingöl Tarihi*, s. 49.

vesileyle Bingöl'ün de içinde bulunduğu bölge, iki devletin varlığı süresince sorun olmuş, üzerinde savaşılmış, bir taraftan diğerine intikal etmişti, ta ki Sasani Devleti'ne, İslam Devleti'nce son verilene dek.

4.3. TÜRK-İSLÂM HAKİMİYETİNDE BİNGÖL

Milâdi 610 yılında Hz. Muhammed'e risaletin verilmesiyle İslâm dini, hızla Arabistan'dan batıda İspanya'ya, doğuda Hint sınırlarına kadar yayıldı. Bundan sonra İslâm, doğuda büyük bir yayılma alanı bulacaktı. Ortaçağ'ın büyük bir kısmında doğuda geniş çapta yayılan İslâm dini, burada özellikle Türklerin Müslüman olmalarıyla büyük bir güç edindi.¹⁴⁹ Türklerle Müslüman Araplar arasındaki ilişkiler, Emeviler döneminde gelişti, bu dönemde Türklerin İslâm'ı kabulleri kısmî oldu. Abbasiler'in yönetime gelmeleriyle Arap İslâm Devleti'nin yönetim siyasetinde köklü bir değişiklik oldu. Türkler bu dönemde büyük kitleler halinde İslâm'a girdiler ve yönetimde etkin rol oynadılar.¹⁵⁰

İslâm dini, VII. yüzyılın başlarında, Arabistan'da ortaya çıkınca Türkler kısa süre sonra onunla temasa geçtiler. Bu temastan sonra bir kısım Türkler peyderpey bu yeni dine girmiş olmakla beraber, onların büyük kitleler halinde girmeleri ancak X. yüzyılda olacaktı. Bu yeni dine dahil olma uzun bir süreci kapsayacaktı. Türklerin İslâm'a girmeleri Türk-İslâm Tarihi açısından bir dönüm noktası olacaktı.¹⁵¹ *“Yeni bir din ve medeniyetin kabulü, cemiyet içerisinde inanış, düşünüş ve yaşayış gibi türlü bakımlardan husule getirdiği derin değişiklik ve inkişaf lar dolayısıyla bir milletin tarihinde en önemli bir hadise olmak vasfını daima muhafaza eder. Türkler tarihleri boyunca, kısmen de olsa, değişik milletlere nazaran çok farklı bir tarihî oluşa ve daha özel bir sosyal bünyeye sahiptir. Türklerin İslâm medeniyetine toptan girişleri, diğer din ve medeniyetlere girişlerinden farklı olarak, doğurduğu büyük ve müspet neticeler itibariyle, yalnız Türk ve İslâm tarihinin bir dönüm noktasını teşkil etmekle kalmaz; dünya tarihinde de en büyük hadiselerden biri sayılacak ehemmiyet taşır.”*¹⁵²

¹⁴⁹ Mehmet Taplamacıoğlu, *Dinler Tarihi*, Güneş Matbaacılık, Ankara 1966, s. 203.

¹⁵⁰ Arslan Tekin, *Türkün Tarihi*, Kariyer Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 228.

¹⁵¹ Ünver Günay-Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007, s. 239-240.

¹⁵² Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 144.

4.3.1. İslâm Hakimiyetinde Bingöl

Bingöl ve çevresi, İslâm coğrafya kaynaklarında Erminiyye olarak adlandırılan coğrafi bölge içerisinde gösterilmektedir. Ermeniyye, üç kısım olup, Kalikala (Erzurum), Hilat (Ahlat), Şimsat (Palu-Harabe Köyü) ve bunlar arasındaki yerler Birinci Ermeniyye'yi oluşturmaktaydı. Rivayete göre bu bölge Müslümanlar tarafından ilk kez 639 senesinde fethedildi. Ancak bu durum bir tarafta sabit kalmadı, fakat sürekli el değiştirdi.¹⁵³

Hiz. Ömer zamanında Suriye ve Irak Arapların eline geçti. Ebu Ubeyde bin Cerrah komutasındaki İslâm orduları, 636 yılında Yermük'te Bizans'a büyük bir darbe indirdiler. Bundan sonra toparlanamayan Bizans'ın topraklarında ilerleyen İslâm orduları, Anadolu'nun içlerine, Maraş'a kadar vardılar.¹⁵⁴ Cezire şehri 639 yılında, Ebu Musa El-Eş'ari ile Sa'd bin İyaz bin Ganem tarafından barışçıl yoldan fethedildi. Müslümanların, Biladü's-Şam olarak adlandırılan Suriye'yi fethetmeleri, Cezire'nin yani Yukarı Mezopotamya'nın fethini kolaylaştırdı. Cezire'nin ve özellikle de bu bölgenin önemli kenti Amid'in fethi, Ermeniyye ve dolayısıyla Bingöl ve çevresinin fethine zemin hazırladı. İslam kumandanlarından Halit bin Velid, Amid (Diyarbakır), Maden ve Palu kalelerini aldı. Bu arada Bingöl'ün Azakpert Kalesi'ni de alarak, Erzincan bölgesine kadar ilerledi.¹⁵⁵ Hiz. Osman'ın hilafetinin ilk yıllarında önemli fetihlerde bulunan İslâm orduları, 651 yılında Habîb bin Mesleme kumandasında hızlarını kesmeden, Anadolu'nun doğusunda Erzurum'a kadar ilerleyerek burayı fetih ile Doğu Anadolu'nun hemen hemen tamamını fethettiler ki, bu arada Çapakçur Kalesi de İslâm hakimiyeti altına alındı. Hiz. Ali ve Hiz. Muaviye arasında çıkan çekişme esnasında, Arap İslâm hakimiyetinde olan Bingöl ve çevresi, tekrar Bizans'ın eline geçti. Fakat çekişmeyi müteakiben Halife Muaviye, burayı tekrar geri aldı. Abbasi hilafeti zamanına gelince, bu dönemde Anadolu'daki gazalara daha ziyade önem verildi. Sugur denilen Anadolu sınır karakollarına Türk birlikleri yerleştirildi. Bu dönemde Doğu Anadolu'ya önemli ölçüde Türk akını oldu. Yazlık ve kışlık denilen savaşlarda Abbasi yönetimi, Bizans'a karşı müdafaa ve taarruzlarda bulundu.¹⁵⁶ Fakat, bölge

¹⁵³ Abdurrahman Acar, "Klasik İslâm Tarihî Kaynaklarına Göre Bingöl ve Çevresi", *II. Bingöl Sempozyumu*, (25-27 Temmuz 9), Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 189.

¹⁵⁴ Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, s. 43

¹⁵⁵ Butasım, *Bingöl'deki Mimari Eserler*, s. 8.

¹⁵⁶ Kürkcüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum (V-XV Yüzyıllar)*, s. 57-58.

üzerine yapılan hakimiyet mücadelesi, iki taraf için de kalıcı olmadı, sık sık el değiştirdi.¹⁵⁷ Türklerin İslâm'ı kabulleri ve batıya doğru göç ile 1071 Malazgirt Muharebesi'nden sonra Anadolu'da Türk hakimiyeti kalıcı hale dönüşünceye dek devam etti.

4.3.2. Türk Hakimiyetinde Bingöl

Bingöl'e Türkler'in ilk gelişleri oldukça eskidir. Süryânî ve Latin kaynaklarında, Anadolu'ya sefer düzenleyen Sasani ordularında Hunlar'ın da bulunduğu veya bazen akınlar şeklinde bu bölgeye sokulduklarından bahsederler. Daha sonra Tuğrul ve Çağrı Beylerin akınları, Doğu Anadolu'ya olmuştu. Bu sıralarda Bingöl, Müslüman Türklerle tanışmıştı. Sultan Alparslan, Anadolu seferinde burayla yakın temasa geçmiş, Malazgird Ovası'na ilerlemişti. Bu savaş ile Anadolu'nun kapısı Türkler'e kesin olarak açılmış, akâbinde Bingöl, Bizans vilayeti olmaktan çıkarak Türk vilayetine dönüşmüştü. Savaştan hemen sonra bu bölgede saltanat süren Dilmaçoğulları hakimiyetinde Bingöl de görülmektedir. Dilmaçoğulları'ndan sonra Bingöl, Sökmenliler'in sınırlarına dahil oldu. Bingöl ve çevresinde derin izler bırakan Türk devletleri arasında Karakoyunlu ve Akkoyunlular'da bulunmaktadır. Hatta Karakoyunlu ile Akkoyunlular arasında tarihî öneme haiz "Çapakçur Savaşı" diye bilinen tarihî bir hadise de yaşanmıştır. Timur, Anadolu seferi esnasında Bingöl'e uğramış, ahaliyi kendisine bağlamıştı.¹⁵⁸

Akkoyunlular döneminde Muş, Kiğı, Solhan, Pasinler eyalet merkezi iken, Genç küçük memurlar tarafından idare ediliyordu. Osmanlı'dan, Otlukbeli Savaşı'nda ağır darbe alan Uzun Hasan'ın devleti, bu olaydan sonra kendisini bir daha toparlayamadı ve bu sebepten Bingöl, bir ara mahalli beyler tarafından idare edildi. Akkoyunlu Devleti'ni yıkıp yerine İran'da güçlü bir devlet kuran Şah İsmail, doğuya saldırılara başladı, Bingöl bölgesini ele geçirdi. Şah'ın hırsını dizginlemek isteyen Yavuz Sultan Selim, İran'a sefer yapmaya karar verdi. İki ordu Çaldıran Meydanı'nda karşılaştı. Savaşta Şah İsmail'i yenen Sultan Selim, Doğu Anadolu'nun bütünlüğünü sağlama işini veziri Bıyıklı Mehmet Paşa ile tarihçi İdris Bitlisi'ye havale etti. Bundan sonra Bingöl, Diyâr-ı Bekr Eyâleti'ne bağlı, Çapakçur Sancağı adı altında idareye tabi tutuldu ve kesin olarak Osmanlı hakimiyetinde kaldı. 1514'de Yavuz Sultan Selim Bingöl'ün kuzeyini,

¹⁵⁷Tuncel, "Bingöl", *DİA*, s. 183.

¹⁵⁸Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 15-18.

Erzincan, Tercan ve Erzurum'u Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına koyduğu sırada Çapakçur beyi Süleyman Bey, Osmanlı egemenliğini kabul ederek, Çapakçur (Bingöl) Osmanlılara geçti.

Mesut Öğmen, Bingöl Tarihini genel hatlarıyla şöyle özetlemektedir: “Milattan sonra Roma ile Sasanilerin nüfuz alanı içerisinde yer alan Bingöl ve çevresi 642 yılında Sasanilerin, Müslümanlara boyun eğmesinden sonra İslâm dinini kabul ederek İslâm devletinin bir parçası haline gelmiştir. Daha sonraları özgün yapısını daima koruyan bu bölge, Emeviler ve Abbasilerin nüfuz alanı içerisine girmiştir. Abbasilerin ilk dönemlerinde Bingöl ve çevresinde yarı bağımsız hanedanlıklar kurulmaya başlanmıştır. Bunların başında Suveydi Hanedanlığı gelmektedir.... Bu hanedanlığın yörede uzun süre hüküm sürdüğü anlaşılmakta ve Osmanlı arşiv vesikalarında bu hanedanlığa ait birden çok belgeye rastlanmaktadır. Abbasilerden sonra kısa bir dönem Doğu Roma İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına girmiş ancak bilahare Eyyubilerin yönetimi altına girmişlerdir. Eyyubilerin de yıkılmasıyla Çapakçur, hanedanlıklar eliyle idare edilmeye devam etmiştir. Selçukluların 1071 yılında Malazgirt zaferinden sonra Bingöl ve civarı da Selçukluların hakimiyeti altına girmiş ancak Suveydi Beyliği varlığını korumuştur. Zaman zaman Karakoyunlu ve Akkoyunluların da hakimiyeti altına giren bu bölge, Şah İsmail'in Akkoyunlu hakimiyetine (1508) son vermesiyle Safevi hakimiyeti altına girmiştir. Safeviler, Bağdat ile Maraş arasındaki bütün toprakları ele geçirmiş ve Şah, şiî olduğu için özellikle bu bölgedeki sünni Kürtlere karşı daha kötü davranmıştır. Çaldıran hezimetini (1514) yeni İran hanedanının nüfuzuna müthiş bir darbe indirmiştir. Safeviler, Bitlisli bir Kürt olan ve II. Bayezid zamanından beri Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan İdris-i Bitlisi'nin çabalarıyla yirmi kadar Kürt beyinin Yavuz Sultan Selim'e bağlılıklarını bildirmesi ve Osmanlı safına geçmeleri neticesi Osmanlılara karşı giriştikleri savaşta ağır bir mağlubiyet almış ve bölge 1514 yılında Osmanlıların hakimiyeti altına girmiştir. Bu Kürt beylerinin gönderdikleri arizada “Canü gönülden İslam Sultanı'na biat eyledik. Cihanda gayret gösterdik ve İslam Padişahı'nın yollarını bekledik... Hepimizin arzusu şudur ki; bu muhlis ve size itaat eden bendelere yardım edesiniz.” şeklinde hem bağlılıklarını ve hem de din birlikteliklerini vurgulamaları dikkat çekicidir. Yavuz, İran seferinden sonra İdris-i Bitlisi'yi Kürdistan beylerine gönderip bunları Safevi hakimiyetinden ayrılmaya davet etmiştir. İdris-i Bitlisi, Diyarbakır, Sason, Hizan, İmadiye vesaire gibi bölge

memleketlerini dolaşarak yerli beylerin itaatlerini sağlamıştır. Bunun neticesinde 25 emir bir toplantı yaparak Osmanlı tabiiyetini kabul etmişlerdir. Bu şekilde Osmanlılar istimalet yoluyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini Osmanlı Devleti'ne katmışlardır. Çapakçur 1515'te Osmanlı hakimiyeti altına alınarak Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır.

Osmanlı hakimiyetine geçen bu bölgede bazıları neredeyse antik çağdan kalan çeşitli büyüklükte ve örgütlenme düzeylerinde devlet benzeri birimler olan birçok emirlikler bulunmaktadır. Bunlara Süveydi Hanedanlığı, Bitlis Emirliği, Baban Emirliği'ni örnek olarak gösterebiliriz. Osmanlılar diğer bölgelerdeki fetihlerden sonra tesis ettikleri yeni idari teşkilatlanmalar hususunda gösterdikleri hassasiyeti bu bölgenin coğrafi özellikleri, siyasi ve sosyal yapısını da göz önüne alarak burada göstermemişler ve bölgenin idari yapılanmasını aynen koruma cihetine gitmişlerdir. Diğer bölgelerde uyguladıkları kanun ve nizamnameleri burada uygulamadıkları görülmektedir. Yavuz Sultan Selim'in Edirne'den İdris-i Bitlisi'ye gönderdiği (H: 01.L.921) 08 Kasım 1515 tarihli fermana şu ifadeler yer almaktadır: “Diyarbakır savaşında size katılan ve itaat edip gelen Kürt beylerinin sadakat, ihlas ve hizmetleri karşılığında ihtisaslarına göre daha önce mutasarrıf oldukları vilayet veya sancaklara yeniden tayinlerinin yapılması...” Bu ferman Yavuz Sultan Selim'in o bölge emirliklerine verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir. Fetihden sonra emirlik düzeni yıkılmamış tersine korunmuş ve yöneticinin (emirin) durumu ve konumu sağlamlaştırılmıştır. Bu durum XIX. asrın ikinci yarısına kadar sürmüştür ve bu dönemdeki çalkantılı siyasi buhranlar ve gücün zayıflaması bu tür emirliklerin de ortadan kaldırılmasına sebep olmuştur. Hükümet bu bölgede mevkilerinin beylerine sembol olarak sancak beyliği vermiş ve onlara bir nevi içişlerinde kısmi serbestlik tanımıştır. Birkaç sancak beyinin başında da Beylerbeyi (vali) atamıştır. Beylerbeyinin Kürt olmamasına özellikle dikkat edilmiş ve atamaları Bab-ı Âli tarafından bizzat yapılmıştır. Bu beylikler masraflarını has, tımar ve zeamet gelirlerinden ve reayadan alınan vergilerden karşılamışlardır.... Osmanlılar bir nevi eski aristokrasinin konumunu güçlendirmiştir. Öte yandan yöredeki hanedanlara özellikle Osmanlılar ve Safeviler arasında taraf değiştirme kozunu kullanma şansı olan sınır bölgesindeki beylere güven

*duyulmamış ve buna göre söz konusu politikalar hem özgül koşullara ve çıkarlara göre hem de ilgili imparatorlukların gücüne göre değişken bir hal almıştır.*¹⁵⁹

¹⁵⁹ Mesut Ögmen, “Aşiret Yapılanması İle Bingöl ve Civarında Bulunan Aşiretler”, *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu*, (1–2 Ağustos 2009), Bingöl Belediyesi Yayınları, Bingöl 2009, s. 85-87.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞ'DA BİNGÖL'ÜN TARİHİ COĞRAFYASI

5.1. ORTAÇAĞ'A KADAR BİNGÖL'ÜN TARİHİ COĞRAFYASI

İnsanların geçmişte bıraktıkları uygarlıklar kadar yaşadıkları topraklarının geçmişlerini de bilmeleri çok önemlidir. Meskûn halkın, yıllar önce bu topraklar üzerinde kimlerin yaşadığını, kendilerin nereden buraya geldiklerini ve buralara nasıl sahip olduklarını bilmeleriyle geçmişteki karanlık yılları aydınlanacak ve vatanlarına olan sevgi ve bağlılıkları artacaktır. Bir kültür mozaigi olan Anadolu'nun her karışında tarih kokmaktadır. Bu tarih kokan coğrafyanın üzerinde yer alan Bingöl, tarihte çeşitli güçlere ve medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve bölge üzerinde bazı uygarlıklar çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlar ve birçok eser bırakmışlardır. Bingöl'ün geçmişi diğer Anadolu illerine göre daha az aydınlığa kavuşmuş, birçok dönem ile bazı eserlerin kimler tarafından hangi dönemlerde yapıldığı açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu durum, kaynakların az olması ve Bingöl tarihi üzerinde araştırma çalışmalarının yetersiz olmasından kaynaklanmıştır.¹⁶⁰

Tarihî coğrafya açısından, insanların yerleşmek için Anadolu'ya Suriye üzerinden Fırat boylarını takip ederek geldikleri ve bu gelişin dördüncü zamandan sonraki devreye rastladığı bilindiğine göre, bu devirden önce Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat boylarının kar ve buzullarla kaplı olduğu kabul edilmekte ve bu yörelerde insanların yaşamadığı belirtilmektedir. Yaşam ile beraber Fırat üzerinden Anadolu'ya sokulan kavimlerin bu coğrafyada da konaklandıkları sanılmaktadır. Coğrafi şartların elverişli hale dönüşmesi durumu, halkların yaşam şekillerine de yansıdı. Yerleşme şartlarının uygunlaşmasıyla insanlar, yaşam ile irtibata geçtiler. Bu irtibat daha sonra yerleşik yaşama geçmeye dönüştü. Bu yaşama şekliyle toplumu ve beraberinde toplumsal uzantıları getirecekti. Özellikle bu tarihî seyirle beraber, Anadolu coğrafyasına paralel bir şekilde Doğu Anadolu göbeğinde bulunan Bingöl'ün coğrafi sınırlarını da zorlayacak güçlü devletler kurulacak ve yöre, bir pay kapma sahasına dönüşecekti.¹⁶¹

¹⁶⁰ Tiryaki, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, Önsöz.

¹⁶¹ Akbulut, *Bingöl Tarihi*, s. 30.

Coğrafi konumu itibariyle Doğu Anadolu Bölgesi, güneyde Mezopotamya, doğuda İran, batıda Orta Anadolu bozkırları arasında bir orta bölgeyi teşkil etmiştir. Bu sebeple Doğu Anadolu yüksek yaylası, sözünü ettiğimiz bölgeler arasında binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin bir kavşak yeri olduğu gibi, insanlık tarihinin en eski çağlarından beri eşi az görülür medeniyetlere sahne olmuştur. Bundan kısa süre öncesine kadar bölgeyle alakalı az bir bilgiye sahiptik. Ancak geline nokta Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasında tarih öncesi çağların en eskisinden başlamak üzere, yoğun bir iskân geçirdiği bugün artık açıklığa kavuşmuştur. Bu yayla, tarih öncesi çağlarda burada yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayacak elverişli bütün özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı, çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu, insanları, en eski çağlardan itibaren buraya çekmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki bu elverişli özellikler, kültürel gelişimin ilk devrelerinde avcılık ve toplayıcılıkla geçimlerini sürdüren insanlara çok olumlu bir hayat ortamı sunmuştur. Gelişen kültürler, karasal iklimin hakim olduğu sahada, ya kışa dayanıklı ormanlar çevresinde veya geçiş bölgelerinde oluşmuşlardır. Zira bölge hakkında bilgi veren çivi yazılı metinler, burada ormanların mevcudiyetini açıkça ifade etmektedirler ki, bir kayıta M. Ö. 5. yüzyılın sonunda, Bingöl-Muş bölgesinin gerçek anlamda orman alanlarıyla kaplı olduğunu bildirmektedir. Ancak çok uzun ve soğuk geçen kışlar yüzünden olsa gerek, yakacak ve mera ihtiyacını duyan yöre halkı ve özellikle yarı-göçebe toplulukların etkileri sonucu, ormanlık alanların bozkırlara dönüşmesinde büyük rol oynamıştır.¹⁶²

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Neotektonik çağın ne zaman başladığı kesin olarak belirlenememekle beraber, Elazığ ve Malatya çevresinde yapılan kazılarda bu devir kültürünü yansıtan hububat çeşidi ve ehil hayvan kalıntılarına rastlanılmıştır. Bingöl'ün en eski coğrafi yerleşme yerinin kimler tarafından ve ne zaman teşekkül ettiği de kesin olarak bilinmemektedir. Fakat beşerî hayatın, Neolitik Çağ'ın sonlarına doğru başladığı sanılmaktadır. Ancak yörede medeni gelişmeye dair bulguya varılamamıştır. Bölgenin dağlık ve iklimin sert olması, önceleri burada yaşama etki ettiği tahmin edilir. Sonraları bu ve benzeri coğrafi şartlarda görülen iyileşmeler, yaşamın buralara da girmesine vesile olmuştur.¹⁶³ Coğrafi yaşama tarihi açıdan M. Ö. 4000-5000 yıllarına kadar inen

¹⁶² Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 7-14.

¹⁶³ Hasbi Soylu, *Bingöl İli Turizm Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, İstanbul 2004, s. 1-7.

Bingöl ve çevresi Urartular, Asurlular, Hititler, Persler, Romalılar gibi pek çok kavim ve devletin hakimiyet sahası olmuştur. Başlayan yerleşme, nüfus azlığı nedeniyle verimli tarım alanlarının bulunduğu yerlerde kurulmuş, savaş ve istilâlara bağlı olarak da yerleşmelerin kuruluş yeri seçiminde savunmaya uygun konumlar tercih edilmiştir. Kalelerin varlığı, bunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Van Gölü çevresi, Aras nehri dolayları ile beraber Murat ırmağı kıyılarında, en eskiden kalma yerleşme yerlerini oluşturan önemli sahalardır.¹⁶⁴ Tarih boyunca Anadolu'ya egemen olan ve birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Bingöl, Mezopotamya'nın Yukarı Fırat Bölümü'nde Çapakçur vadisi içerisinde ilk yerleşim yeri olarak kurulmuştur.¹⁶⁵ Elazığ, Tunceli ve Bingöl illerini içerisine alan coğrafi bölge doğal şartların elverişli olması sebebiyle eskiçağlardan beri çeşitli toplulukların iskân ettiği alan olmuştur. Kiğı ve Bingöl dolaylarında köylülerce bulunan bazı eski seramikler, süs eşyaları ve silahların yapılaş tarzları, şekilleri ve gelişmeleri Boğazköy'de çıkarılan aynı cins eşyalara çok benzediğinden, bu benzeiş Doğu Anadolu tarihinin Hitit tarihi ile beraber geliştiğini göstermektedir. M.Ö. 3500 yıllarında Bingöl'e yerleşen Hurriler, burada at sürüleri ve birtakım hayvanlar beslediler. Özellikle M.Ö. 2000 yıllarından sonra etnik durumu daha açık bir şekilde görülen Doğu Anadolu Bölgesi, Kiğı ve Bingöl çevresi, Hititler, Mitanniler ve Urartuların yaşama, savaş, siyasi ve ekonomik ilişkilerine sahne olmuştur.¹⁶⁶ M.Ö. 3000-2000'lerden günümüze kadar birçok medeniyetin egemenliğine girmiş olan bu yöre, birçok tarihi eser barındırmıştır. Solhan'dan gelip Bingöl üzerinden Palu'ya kadar uzanan Antik Urartu yolu ve bunlar tarafından kullanılan Zulümtepe tesisleri, işletilen demir yatakları, Urartuların Bingöl'deki faaliyetlerinin ve Roma devrine ait çanak-çömlekler, obsidyen kaynakları ve bazı mağaralar, bilim adamlarınca tespit edilmesi, bu coğrafyanın tarihî önemini daha iyi açığa çıkarmıştır.¹⁶⁷

“Bingöl tarih boyunca önemli ticaret yollarının geçtiği bir konumda idi. Van'a giden ticaret yolları üzerinde olduğundan bölge birçok devletin hâkimiyetine girdi. M.Ö 2000'li yıllarda Mittaniler bölgeye hâkim oldular. Daha sonra Orta Anadolu'da önemli bir medeniyet kuran Hititler bölgeye hâkim oldular. Doğu Anadolu'da hâkimiyet kuran Urartular, Hititlerin yok olmasıyla bölgeyi ele geçirdiler. Urartulardan kalma birçok

¹⁶⁴ Soylu, Bingöl İli Turizm Coğrafyası, s. 1-7.

¹⁶⁵ Halis Çapak, “Bingöl'ün Tarih ve Kültürel Mirası Üzerine”, *II. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 357.

¹⁶⁶ Tiryaki, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, s. 19-35.

¹⁶⁷ Tiryaki, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, s. 1-3.

tarihi eser günümüze kadar gelmiştir. Yöre daha sonra Asurlular, Medler ve Büyük İskender'in hâkimiyetine girmiştir. Bingöl, Büyük İskender'den sonra Bizans ve Sasaniler arası savaşlarda devamlı el değiştirdi."¹⁶⁸

Küçük Asya'nın doğusunda Bingöl ilini çevreleyen topraklarda, Medler Dönemi'ne değin, yerleşik yaşama rastlanmaz. Ancak bu topraklar M. Ö. 1300'lerden başlayarak bazı toplulukların büyük göçlerine ve kısa süreli yerleşmelerine tanık olmuştur. Birbirini izleyen göç dalgalarının bıraktığı yerleşme grupları arasında, kuzeydoğudan gelenler çoğunlukta idi. Bunlardan bazıları; Alenler, Saspirlar, Medler, Daeler, Sakalar, Kaldiler, Galatlar, Frigler ve Aramiler'dir. Bu topluluklar, derin vadilerin ya da yüksek dağların yol açtığı iletişim yokluğundan, yüzyıllar boyu birbirinden adeta habersiz yaşamışlar, yan yana ama, birbirleriyle kaynaşmaksızın kültürlerini sürdürmüşlerdir. Savaşçılık yapısına sahip bu insanlar, genelde tarımla uğraşmışlar, hayvancılık yapmışlardır.¹⁶⁹

Bingöl, tarihî coğrafyası bakımından şehir monografisinden ziyade bölgesel olarak ele alınması gerekmektedir. Bugünkü Bingöl şehri uzun yıllar küçük bir köy görünümünde ve çevresinde bulunan illerin yaylası hükmünde olmuştur. Bingöl'ün bugünkü yerleşim yeri Abitor ve Çapakçur denilen arazilerdir.¹⁷⁰ Hangi dönemde kurulduğu kesin şekilde bilinmeyen Bingöl'ün, doğu-batı doğrultulu önemli yol üzerinde, bu yolu kontrol etmek için erken dönemlerde bir kale yeri olarak seçildiği tahmin edilmektedir. Nüfusun seyrek olduğu çevredeki alanlarla üzerinde çok sayıda buzul gölü bulunan ve şehre adını veren Bingöl dağı, bu yöreyi ele geçirenler tarafından daha çok yaylak olarak kullanılmıştır.¹⁷¹ Bingöl, tarih boyunca çeşitli medeniyetler tarafından geçiş güzergahı ve yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Özellikle Genç ve Kiğı ilçeleri tarihî açıdan büyük öneme sahiptir. Bingöl dağlarının bol yağış alması ve yaylalarının bereketli otlakları dolayısıyla vaktiyle bu otlaklara Mezopotamya'dan bile büyük sürüler gelirdi. Ayrıca kızgın yaz güneşi, ovadaki otlakları kavurunca, taze otlak arayan Doğu Anadolu sürülerinin başlıca yayıldığı yerlerden biri Bingöl yaylalarıdır. Sularının bolluğu ve çayırlarının yeşilliği ile Bingöl, eski Ermeni an'anesine göre,

¹⁶⁸ Kaya, "Cumhuriyet Arşiv Vesikaları Işığında Bingöl Bingöl Vilayeti'nin Kurulması ve İdari Yapısının Düzenlenmesi", *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu*, s. 231.

¹⁶⁹ Yaman, "Bingöl", YA, s. 1325.

¹⁷⁰ Butasım, *Bingöl'deki Mimari Eserler*, s. 6.

¹⁷¹ Tuncel, "Bingöl", DİA, s. 183.

cennet telâkki edilmeğe ve bugün bile Doğu Anadolu göçebeleri arasında efsânevî bir şöhrat sahibi olmaya hak kazanmıştır.¹⁷²

5.2. İSLÂM DÖNEMİNDE BİNGÖL'ÜN TARİHİ COĞRAFYASI

Bingöl tarih boyunca önemli ticaret yollarının geçtiği bir konumda bulunmuştur. Van'a giden ticaret yolları üzerinde olduğundan bölge, birçok devletin hâkimiyetine girmiştir.¹⁷³ “Doğu Anadolu Bölgesi üzerinde hâkimiyet kurma düşüncesi olan pek çok devlet, stratejik konumu sebebi ile Çapakçur’u ele geçirmek için birbirleriyle mücadele ettiler.”¹⁷⁴ Bu nedenle Bingöl tarihi daha çok, çevresindeki, Doğu ve Güney Doğu Anadolu sınırları içinde bulunan komşu illerin ve buralardaki büyük şehirlerin tarihleriyle bağlantılıdır. Van, Bitlis, Ahlat, Amid (Diyarbakir), Erzen-i Rum (Erzurum), Dersim (Tunceli) şehirleri eski devirde bir beyliğe veya hükümdara başşehir olmuştur. Bingöl yaylaları ise bir otlak olarak bu beyliklere verilmiştir. Konumu itibariyle bu yöre, Doğu Anadolu’yu güneye bağlayan yollar üzerinde bulunması dolayısıyla önem kazanmış ve burada Urartulardan itibaren bazı kaleler inşa edilmiştir. Bu sebepten Bingöl, Urartulardan İslâm fethine kadar, genellikle bu kalelerin ele geçirilmesi için yapılan savaşlarla gündeme gelmiştir. İslâm fethine kadar sırasıyla Hititler, Urartular, Asurlular, Persler, Büyük İskender devri, Selekoslar, Kommagene Krallığı, Romalılar ve Bizans hakimiyetleri görülmektedir.¹⁷⁵ İslâm hakimiyeti, yaklaşık Doğu Anadolu’nun tamamında, Dört Halife devrinde başlayacaktır.¹⁷⁶ Bu dönemde Halid bin Velid komutasındaki Araplar, yöreyi ele geçirdiler. Rumların elindeki sarp yerde kurulmuş Kiğı Kalesi de, bu fetih sonucunda düştü. Bir süre sonra Bizans’la Araplar arasında karşılıklı çekişmeler yaşandı.¹⁷⁷ Bazı kaynakların verilerine göre, özellikle de Futuhu’ş-Şam’ın rivayetinde Cebel-i Cur, Cezire orduları başkomutanı İyaz b. Ganem tarafından 639 senesinde, sulh yoluyla İslâm imparatorluğu sınırlarına dahil edilmiştir. Fakat bu hakimiyet uzun süreli olmamış ve Doğu Anadolu’daki öteki yerler gibi

¹⁷² Darkot, “Bingöl”, *İA*, s. 628.

¹⁷³ Mehmet Kaya, “Bingöl Vilayeti’nin Kurulması ve İdari Yapılandırılması”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, Ankara 2011, s. 140.

¹⁷⁴ Pamuk, “XIX. Yüzyılda Çapakçur (Bingöl) ve Yöresinde Ekonomik Faaliyetler: Madencilik ve Yaygın İş Kolları”, s. 104-105.

¹⁷⁵ Abdurrahman Acar, “Bingöl ve Çevresinde İslâm Dininin Yayılışı”, *I. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2007, s. 19-27.

¹⁷⁶ Soylu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl*, s. 31-32.

¹⁷⁷ Yaman, “Bingöl”, *YA*, s. 1361.

Çapakçur da Bizans ile Müslüman Araplar arasında sık sık el değiştirmiştir.¹⁷⁸ Sonra yöreye Türkler gelmiştir.¹⁷⁹

Bingöl ve çevresi, Tunceli boğazına, Erzurum'a ve doğuya giden vadilere düzlüklere açılmaktaydı. O yüzden tarihin en eski devirlerinden beri birçok önemli olaya sahne olmuştur. Romalılar zamanında Ermeni emperyalizmi Bingöl'e kadar yayılmıştı. Hristiyanlık da bu esnada Ermeniler arasında yayıldığı için Bingöl dağları cennet olarak nitelendirilmiş ve bazı manastırlar, yörenin Muş'a tarafındaki sahalarında yapılmıştır. Bizans hakimiyeti devresinde, Arap istilâsı bu yöreye kadar nüfuz etmiştir. Ruha, Diyâr-ı Bekr, Melitene (Malatya) ve Harput yöresinden gelen İslâm akıncıları Kâl-i Kala/Erzurum veya Muş yönünde ilerlerken Bingöl'ü de istilâ etmişler ve hac karşısında hilâlin etkinliğini sağlamışlardır.¹⁸⁰ Ortaçağ İslâm tarihçileri de Bingöl'ü, Ermenistan nahiyelerinden ve Diyarbekir'e bitişik büyük bir kasaba olarak niteler, şehirde birçok kale ve köy olduğunu belirtirler. Yine bu kabilden olarak bu kalelerin, Ortaçağ boyunca mamur kaldığını yazarlar. Dönemin diğer bazı tarihçileri ise, bölgede medeni bir şehirden bahsederler. Bir ara İslâm hakimiyet sahasına alınır. İslâm fetihlerinden sonra tekrar Bizans hakimiyet sınırlarına geçen yöre, Sultan Alparslan döneminde Selçuklu hakimiyetine dahil edilir.¹⁸¹

5.3. TÜRK DÖNEMİNDE BİNGÖL'ÜN TARİHİ COĞRAFYASI

Bingöl'e Türklerin ilk gelişleri oldukça eskidir. Süryani ve Latin kaynakları, Sasani ordularında Hunların bulunduğunu, Anadolu'ya indiklerini yazarlar.¹⁸² 940 yılında Seyf ed-Devle, Theodosiopolis/Kâlikâlâ seferi sırasında Bingöl havalisini de istilâ etti. Daha önce de, Bizanslılar Arap akınlarını göz önünde tuttuklarından, Bingöl Dağı'ndaki Hafçîç/Havcic kalesini inşâ ettirmişlerdi. Fakat Seyf ed-Devle'nin yürüyüşü esnasında bu kale yapanlarca emniyet tedbiri olarak yıkılmıştır. 1000 yılında Bizans İmparatoru doğuya doğru yürüyüşünde, Malatya'dan Malazgird'e giderken Hanzit, Palu ve Koher Dağı'ndan geçmişti. Basileios yanında Nikephoros Uranos da olduğu halde

¹⁷⁸ Abdurrahman Acar, "Bingöl ve Çevresinde İslâm Dininin Yayılışı", *I. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2007, s. 19-27.

¹⁷⁹ Yaman, "Bingöl", YA, s. 1361.

¹⁸⁰ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 14-21.

¹⁸¹ Butasım, *Bingöl'deki Mimari Eserler*, s. 9-11.

¹⁸² Soylu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl*, s. 31-32.

Bingöl Dağları ve vadilerini takip ederek Bizans'ın geleceğinde ölüm kalım çizgisini teşkil eden Malazgird'e gidebilmiştir.¹⁸³

5.3.1. Selçuklular Devrinde Bingöl'ün Tarihî Coğrafyası

Tuğrul ve Çağrı beylerin Anadolu fetihleri, Doğu üzerinde oldu. Bingöl yöresi, Selçuklular döneminde Doğu Anadolu'da kurulan beyliklerden biri olan Artukluların sınırları içerisinde bulunuyordu.¹⁸⁴ 1071 'de, Malazgirt'de Romanos Diogenes ve Alp Arslan arasında yapılan savaşta Türkler, daha doğrusu Selçuklular büyük bir zafer kazandılar. Bu hadiseden sonra Selçuklu hâkimiyeti, Bingöl'e yerleşti ve daha önceleri bu bölgelerde yaylalara yerleşmiş hemcinsleri ile tekrar buluşmuş oldular ki bunun bir örneğini Tornig hadisesinde görmekteyiz. Malazgirt sonrası Phlateros Brakhamlos'a karşı cephe alan Tornig 50.000 yaya ve 60.000 atlı ile Murad Suyu vadisinde görünmüş ve geçtiği yerler arasında Çapak-Çur da bulunuyordu. Bu münâsebetle, 1071 'i takip eden birkaç yıl içinde, Türkler Murad'ın üst sahilindeki köyde mevcut olmuşlardı ve buraya yerleşen oba veya kabile, kendi adını vermişti.¹⁸⁵ Erzen ve Bitlis'teki Dilmaç oğullarının Bitlis kolu, 1085'den 1192'ye kadar saltanat sürdürdüler ve Melik Abdullah, Nureddin Kutalmış, Şerefeddin ve Ebûbekir bu müddet zarfında beyliklerinin batı sınırları içinde Bingöl'ü ve meşhur otlaklarını elde tuttular. Sökmenliler de Haprut'da güçlenmişler ve doğudaki hakimiyetleri esnasında Bingöl'e zaman zaman nüfuz etmişlerdir. 1112'de amcası İl-Gazi'nin yardımı ile Belek Gazi, Harput, Palu ve Dersim yöresine hakim olurken, stratejik konumu dolayısıyla Bingöl'ü de kendisine bağlamıştı. Buralar, daha önce Türkmen Beyi Çubukoğlu Muhammed'in elinde idi. Selçukluların son zamanlarında Bingöl'ün tarihi karanlıktır. Maverâün-Nehir, Afganistan, Kuzey-Batı Hindistan ve Irak-ı Acem yoluyla Doğu Anadolu'ya gelen Harezmi Türklerin de Bingöl ve çevresine sızmış oldukları bilinmektedir.¹⁸⁶ Anadolu'da başlayan fetihlerle yapılan taksimatta Kığı ve Bingöl yaylaları Mengüceklilerin hissesine düşer. Daha sonra Saltuklular'ın eline geçen burası, I. Alaaddin Keykubat tarafından Anadolu Türk birliği çatısı altına alınır. XIII. asrın başlarında Harzemşahlar tarafından yağmalanır. Moğolların Anadolu'yu istilâlarıyla beraber Bingöl, Moğolların eline geçer.¹⁸⁷

¹⁸³ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 14-21.

¹⁸⁴ Soylu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl*, s. 31-32.

¹⁸⁵ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 14-21.

¹⁸⁶ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 14-21.

¹⁸⁷ Soylu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl*, s. 31-32.

5.3.2. Karakoyunlular Devrinde Bingöl'ün Tarihî Coğrafyası

Bingöl çevresinde en etkili saltanat süren Türk topluluğu Karakoyunlulardır. Karakoyunlu boylar birliği Moğol akınları ile batıya sürülen Türkmen unsurlarından doğmuştu. Onların yönetici bir ailesi de olmuştur. Kuvvet merkezleri Van ile Urmiye göllerinin kuzeyinde idi. Hakimiyetlerini de tedricen buradan Azerbaycan ile Doğu Anadolu'ya yaymışlardır. Baranlılar, bu birlik içinde büyük roller oynamış olup, muhtemelen onlardan bir aşiret de Çapakçur'da yerleşmiştir. 1366'da, Karakoyunlu Bayram Hoca, dar ve geçilmesi güç olan Muş yolunun ağzını tutmuş, bu münâsebetle de, Çapakçur'da birkaç gün konaklamıştır. Celâyirli Sultan I. Üveys (1356-1375) Muş sahrasında yaptığı savaşta, Bayram Hoca'yı mağlup etmiş, o yüzdendir ki, Karakoyunlu ülkesinin bu kısımları görülmemiş şekilde yağmalanmıştır.¹⁸⁸ Timur'un XIV. yüzyılın sonlarına doğru çıktığı Anadolu seferinde Doğu Anadolu'da Erzurum'u işgal ettikten sonra Muş ve Ahlat'a doğru yaptığı ileri hareketinde Çapakçur'da ordugahını kurmuş ve burayı kendisine stratejik üs olarak kullanmıştır.¹⁸⁹ Karakoyunlu ülkesini tehdit eden önemli fırtınalardan biri de, Timur tehlikesi idi. Erzurum doğusundaki Avnik Kalesi'ni aldıktan sonra Muş sahrasına hareket eden Timur, Bingöl suyu kenarındaki her yeri ele geçirmiştir. Timur, 1394'de Sivas yolundan Muş sahrasına bir kere daha indi. Karakoyunlu Sultanı Kara Mehmed (1390-1389) bunun üzerine Çapakçur'a çekilmiş ve yöredeki geçit ve boğazları Timur ordusuna karşı kapamıştır. Timur daha sonra Ahlat yolu ile Aladağ'a dönmüştür. Zafernâme yazarlarının ifâde ettiklerine göre Timur, Sarıkamış ve Bingöl yaylarında dinlenmiştir.¹⁹⁰ 1421'de, Karakoyunlu İskender (1420-1438), Timur'un oğlu Şâhruh'un üzerine gönderdiği kuvvetlerle karşı durmuş, ancak başarılı olamayınca maiyetindekilerle birlikte Çapakçur'a çekilerek izini kaybettirmiş, sonra da Kerkük'e çekilmişti.¹⁹¹ Timur Anadolu'dan ayrılınca, bu çevrede derin izler bırakan Türkmen kolları arasında Karakoyunlu hakimiyeti yanında muhalif bir kuvvet daha ortaya çıkar.¹⁹² Yöre, muhalif kuvvet Akkoyunlularla Karakoyunlular arasında mücadele sahasına dönüşür.¹⁹³ 1467'de Karakoyunlu Cihan-Şâh (1437-1467), Uzun Hasan ile yaptığı Çapakçur Savaşı'nda mağlup olunca Akkoyunlu hakimiyeti yörede

¹⁸⁸ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 14-21.

¹⁸⁹ Soylu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl*, s. 31-32.

¹⁹⁰ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 14-21.

¹⁹¹ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 14-21.

¹⁹² Soylu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl*, s. 31-32.

¹⁹³ Butasım, *Bingöl'deki Mimari Eserler*, s. 9-11.

başlamıştır.¹⁹⁴ Uzun Hasan, Bingöl yöresini yaylak olarak kullanmıştır. 1473 yılında Otlukbeli Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne yenilen Akkoyunlular, giderek zayıflamış ve nihayetinde yıkılmasıyla mirası üzerinde Safevi Devleti kurulur. Böylece Bingöl, Safevi hakimiyetine girmiş olur. Ancak Yavuz Sultan Selim 1514'te Şah İsmail'i yenince Bingöl bölgesi Osmanlı idaresine dahil edilir.¹⁹⁵

1474'de Mısır'dan Tebriz'e yolculuk yapan tarihçi Yeşbeg, Çapakçur'a uğramış ve burada birinin evinde misafir kalmıştır. Çapakçur veya Bingöl, Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı hakimiyetine girdi ve muhtelif sancaklar dahilinde kaldı. Celâlılerin ortalığı kasıp kavurduğu zamanlarda, Osmanlı idarecileri, Bingöl'de sükûneti sağlamak için çalıştılar. 1612'de, Çapakçur Polonyalı bir Ermeni olan Simeon tarafından ziyaret edilmiştir. O, seyahat intibalarını şu şekilde anlatmaktadır:

*"Palu'dan hareketle dağları vadileri ve ormanları geçerek bir günde Çapakçur'a geldik, önünden büyük bir çay geçmekte olan Çapakçur'da Kasım Köyü'nde bir kaç hane Ermeni vardı. Geceyi bunların yanında geçirdik. Sonra sabahleyin erken yola koyuldum, öğle vakti yüksek bir tepede bulunan Manuşkud Kalesi'ne vardım. Tepenin eteğindeki Ermeni köyleri tamir ediliyordu. Bana anlatıldığına göre Celâlıler köyleri tahrip ve Ermeni sakinleri dağıtmışlar. Fakat Çapakçur beyi Ermenileri dost saydığı için onları toplamış ve herkesin kendi yerine avdet etmesini, kimseden korkmamalarını ve köylerini imâr etmelerini söylemiştir. 23 Eylül 1612'de biraz ilerleyerek yüksek bir dağa çıktık. Karla örtülü olan dağın tepesinde Şekerlü denilen nefis bir su kaynağı vardı. Yaya yürüdüğümüz için pek çok terli olduğumuz halde soğuk ve hakikaten şekerli olan bu sudan içtik ve hiç dokunmadı. Dağdan inerek yaban domuzu ve ayılarla dolu geniş ormanları, tepeleri ve çayları geçerek Kuars Köyü'ne geldik. Sakinleri bize yemek verdiler. Kuars'dan yarım günlük uzaklıktaki Tozlu Dağı'na çıktık."*¹⁹⁶

5.3.3. Akkoyunlular Devrinde Bingöl'ün Tarihî Coğrafyası

Akkoyunlular, XIV. asırda Anadolu 'nun doğusunda, güneyde Urfa, Mardin ve kuzeyde Bayburt olmak üzere, Fırat ile Dicle 'nin muhtelif kollarının suladığı sahalarda kurulan bir emirliktir.¹⁹⁷ Uzun Hasan dönemiyle kudretinin zirvesine ulaştı. Bu

¹⁹⁴ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 14-21.

¹⁹⁵ Butasım, *Bingöl'deki Mimari Eserler*, s. 9-11.

¹⁹⁶ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 14-21.

¹⁹⁷ Mükrimin Halil Yınanç, "Akkoyunlular" *İA*, Cilt: I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 251-270.

dönemde her sahada ilerleme kaydeden Akkoyunlu, siyasi sınırları itibariyle de ilerleme kaydediyordu. Bu ilerleme ve genişlemenin bir yönü de Karakoyunluların topraklarına doğruydı. Karakoyunlular ise kendileri aleyhine sürekli olarak genişleyen Akkoyunluların bu ilerleyişlerine bir son vermek amacındaydılar. Hasan Bey’in artan şöhreti ve gücü, Karakoyunlu Cihanşah’ı oldukça rahatsız etmekteydi. Bu yüzden Uzun Hasan’ın saltanatına son vermek isteyen Cihanşah, 15 Mayıs 1467 yılında Tebriz’den büyük bir orduyla hareket etti. Bunu öğrenen Hasan Bey de bir taraftan savaş hazırlığı yapıyor, diğer taraftan da Karakoyunlu beyini seferinden vazgeçirmeye çalışıyordu. Cihanşah amacından vazgeçmiyor ve kendinden emin davranıyordu. O, bu yılın ekim ayında Muş Ovası’na inmiş ve buradan göndermiş olduğu öncü kuvvetler, Uzun Hasan tarafından mağlup edilmişti. Bunu haber alan Cihanşah, kış mevsiminin de bastırması üzerine Kiğı havalisine çekilmiş, askerlerinin büyük bir kısmını da kışlaklara göndermişti; kendisi de az bir kuvvetle Tebriz’e doğru yola çıkmıştı. Bu durumu casusları aracılığıyla öğrenen Uzun Hasan, fırsatı kaçırmayarak Cihanşah ve askerlerini Çapakçur yakınındaki Sancak Savaşı’nda (11 Kasım 1467) sıkıştırıp bozguna uğrattı. Cihanşah kaçamayarak hayatını kaybetti ve Karakoyunlular bu savaş sonucunda tarih sahnesinden silindiler.¹⁹⁸

¹⁹⁸ İlhan Erdem-Mustafa Uyar, “Akkoyunlular -Akkoyunluların Tarihi Sahnesine Çıkışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1541.

ALTINCI BÖLÜM

ORTAÇAĞ'DA BİNGÖL'ÜN KÜLTÜR VE MEDENİYETİ

6.1. KÜLTÜR VE MEDENİYET KAVRAMLARI

Osman Çetin, kültür-medeniyeti şöyle tanımlamaktadır: “*Sosyal antropologlar medeniyet ve kültür terimlerini birbirine oldukça yakın kavramlar olarak ele alır ve medeniyeti bir kültür olgusu olarak değerlendirirler. Kültür ve medeniyet kavramları arasındaki yakınlık, bunların birbirinden ayrılmasını güçleştirmektedir. Gerçekten de bir milletin kültür ve medeniyetine ait unsurlar o kadar girift bir haldedir ki, bunlardan hangisinin kültüre, hangisinin medeniyete ait olduğunu ayırmak güçleşmektedir. Bu durum, medeniyet terimini tanımlamayı zorlaştıran ana sebeplerden biridir.*”¹⁹⁹

Bu açıklamadan hareketle kültür genel bir manada, uygarlıkla eşanlamlı olarak, insanî yaşam tarzını, bütün diğer yaşam tarzlarından ayıran unsurlar bütünü ve daha özel olarak, uygarlığı meydana getiren değerler toplamı olmakla²⁰⁰, medeniyet ile birbirinden ayırt edilemez bir bütünlük olduğu, biri olmadan diğerinin varlığı düşünülemeyeceği gerçeği bulunduğu, şüphesiz yek diğerini tamamlayan, aynı topraktan zuhur eden iki bileşenliğin varlığını ispatlar. Medeniyetle doğrudan alâkalı bir kavram, kültürdür. Kültür, insanın müstesna yerini belirleyen, onun diğer canlılardan yaşama tarzı, ona özgü bilgi, inanç, davranışların tümü ve bunların bütünü olan maddi nesnelerdir. Başka bir ifadeyle bunların kısaca ismi olan her türlü maddi ve manevi ürünlerdir. Binaenaleyh, medeniyet ve kültürü direkt aynı kefedede telakki eden düşünürler de olmuştur ki, Kant gibi. Ona göre, kültür ve medeniyeti birbirinden ayırmak imkânsızdır.²⁰¹

6.1.1. Kültür

Kültür, bir kavramdır. Kavram, olanın olduğu gibi algılanması ya da tasviri değil, bir ölçüte, bir bakış açısına, bir anlam doğrultusuna göre, algı içeriklerinin düşünceyle kavranmasıdır. Bu anlamda kültür, bir varlığın değil, bir kavrayış tarzının

¹⁹⁹ Osman Çetin, “Medeniyet”, SBA, Risale Yayınları, İstanbul 1988, (<http://www.darulkitap.com>).

²⁰⁰ Ahmet Cevizci, “Kültür”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2002, s. 642.

²⁰¹ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV, Ankara 2007, s. 1-2.

adıdır.²⁰² Kültür, biyolojik olmaktan öte, sosyolojik olarak kuşaktan kuşağa aktarılan, maddiyatın ötesi, manevi değerlerin tümü; sembolik ve öğrenilmiş ürünler ya da özelliklerin toplamıdır.²⁰³ Karmaşık ve oldukça önemli olan bu terimin tek bir tanımını yapmak zordur. Bunun için farklı tanımlar yapılmıştır. Bunlar; kültür, insan gruplarının üretimlerini içeren belli başlı kazanımları oluşturan ve sembollerle elde edilen kuşaktan kuşağa aktarılan açık ya da gizli davranış kalıplarından oluşur; geleneksel düşünceler ve özellikle buna ilişkin değerler, kültürün temelini oluşturur; kültürel sistemler, bir açıdan eylemin sonucu olarak düşünülebilir, öte yandan daha sonraki eylemin gerçekleşme koşullarını oluşturur; grubun gösterdiği tüm davranış biçimleri o grubun kültürü oluşturur, şeklinde tanımlanır.²⁰⁴

Ali Püsküllüoğlu, Türkçe Sözlük'te, kültürü; bir toplumun duyuş ve düşünüş birliğini oluşturan, gelenek durumundaki her türlü yaşayış, düşünce ve sanat varlıklarının topu; tarihsel ve toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan oluşturulan her türlü değerlerle bunları kullanmada, sonraki kuşaklara iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların tümü; akıl yürütme, eleştirme ve beğeni yeteneklerinin öğrenim, deney ve yaşantılar yoluyla geliştirilmiş olan biçimi; bireyin herhangi bir alanda kazandığı bilgi, şeklinde tanımlar.²⁰⁵ Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük'te, kültür, bir topluluğun tinsel özelliğini, duyuş ve düşünüş birliğini oluşturan gelenek durumundaki her türlü yaşayış, düşünce ve sanat varlıklarının tümü; gerekli bilgileri edinerek beğeni, eleştirme ve değerlendirme yeteneklerini geliştirmiş olma durumu; belli bir konuda kazanılmış geniş ve düzenli bilgi olarak tanımlanmıştır.²⁰⁶ Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te, İlhan Ayverdi, kültürün tanımı şöyle yapar: Bir milletin inanç, fikir, sanat, âdet ve geleneklerinin, maddi ve mânevi değerlerinin bütünü; bir milletin sanat ve fikirlerinin bütünü; düşünce, zevk, eleştirme ve değerlendirme melekelerinin geliştirilmiş olması durumu; belli bir konudaki geniş sistemli bilgidir.²⁰⁷

²⁰² Yılmaz Özakpınar, *İslâm Medeniyeti ve Türk Kültürü*, Özener Matbaası, İstanbul 2003, s. 9-15.

²⁰³ Cevizci, "Kültür", *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 641-643.

²⁰⁴ Çetin, "Medeniyet", *SBA*.

²⁰⁵ Püsküllüoğlu, "Kültür", *Türkçe Sözlük*, s. 1038.

²⁰⁶ Komisyon, "Kültür", *Türkçe Sözlük*, s. 532.

²⁰⁷ Ayverdi, "Kültür", *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1824-1825.

6.1.2. Medeniyet

Medeniyet kelimesi, bir yerde yerleşme, ikamet etme anlamında Arapça “me-de-ne” kökünden gelmektedir. Kentleşme ile sıkı sıkıya bağlı olan medeniyet, aynı kökten gelen “medine” (şehir) kelimesi ile yakından alakalıdır. “Medenî”; şehirli, şehre ait, şehre özgü; medeniyet ise şehirlilik, yerleşik hayat, iyi ve müreffeh yaşama anlamlarına gelir.²⁰⁸ *“Medeniyet, kelime anlamı olarak şehirleşmek, şehir hayatını benimsemek anlamına gelir; teknik anlamda kültürün maddi ve teknik unsurlarını ifade eden bir terimdir. Arapça "şehir" demek olan medine kelimesinden türetilen "medeniyet", Batı dillerindeki "civilisation"a karşılık olmak üzere, XIX. yüzyıldan itibaren dilimizde kullanılmaktadır.”*²⁰⁹ *“Batı dillerinde "medeniyet" anlamında kullanılan "civilisation" kelimesi, Latince ci-vitas kelimesinden gelen İngilizce city, Fransızca cite (şehir) kelimeleri ve yine İngilizce civic (şehre ait), civit (nazik, kibar) kelimeleri ile akrabalık taşımaktadır.”*²¹⁰

Ali Püsküllüoğlu, Türkçe Sözlük’te, medeniyeti, uygarlık kelimesi adı altında şöyle tanımlar: Uygar olma durumu; uygar kimseye yakışır davranış, tutum; barbarlık durumundan çıkıp törelere bağlı olarak belirli bir yurt içinde birlikte yaşama; insanların doğaya egemen olma, toplum olarak daha iyi bir yaşama ulaşma çabalarından çıkan sonuçların, bilim, teknik, sanat ve kültürün tümü; bilim ve tekniğin, sanat ve kültürün gelişmesi, ilerlemesiyle oluşturulan yaşama koşullarının, yaşama biçiminin incelenmesi, yetkinleşmesi durumu.²¹¹ Misalli Büyük Türkçe Sözlük’te, İlhan Ayverdi, medeniyet kelimesini şöyle tanımlamaktadır: Bir millet ve toplumun maddî, mânevî varlığına âit üstün niteliklerden, değerlerden, fikir ve sanat hayatındaki çalışmalardan ilim, teknik, sanâyi, ticâret vb. sahalardaki nimetlerden yararlanarak ulaştığı bolluk, rahatlık ve güvenlik içindeki hayat tarzı, yaşama biçimi, medenilik, uygarlıktır.²¹² Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük’te, medeniyet, uygarlık kelimesiyle bütünleştirilerek, bir ulusun, bir toplumun düşün ve sanat yaşamıyla eriştiği düzey ve maddi, manevi varlıkların tümü, medenilik olarak izah edilmiştir.²¹³

²⁰⁸ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 1.

²⁰⁹ Çetin, “Medeniyet”, SBA.

²¹⁰ Çetin, “Medeniyet”, SBA.

²¹¹ Püsküllüoğlu, “Uygarlık”, *Türkçe Sözlük*, s. 1548.

²¹² Ayverdi, “Medeniyet”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1975.

²¹³ Komisyon, “Uygarlık”, *Türkçe Sözlük*, s. 816.

6.1.3. Romalılar Döneminde Bingöl'ün Kültür ve Medeniyeti

Eski şarkın son emperyalist gücü sayılan büyük Asur devleti zamanında, Roma dünya haritasında henüz bir hiç iken, M.Ö. 44 yılında bütün Akdeniz dünyası, artık fiilen Roma Devleti'nin eline geçmiş bulunuyordu. Atlantik'ten Fırat boylarına kadar uzanıyordu bu sınırlar.²¹⁴ Roma tarihi, ilkçağ'ın son evresini oluşturur. Bu evrenin azametli devleti olan Roma'yı bir "Dünya Devleti" olarak dünya tarihi açısından önemli kılan ve büyük yapan esas unsur, Akdeniz havzasında dil, kültür ve siyasal mekân birliği sağlamasının yanında bir devlet olarak yaptığı etkiler ile beraber kültürel ve uygarlık yönündeki başarılarıdır. Her şeyden önce bugünkü batı uygarlığına miras kalan "tam devlet" anlayışı, bir kent devleti halinden, Akdeniz çevresine hakim bir dünya devleti haline yükselen Roma Devleti'nin eseridir. Dahası Roma, bu anlayışın ilk uygulayıcısıdır. Roma sadece İtalya'da değil Akdeniz çevresinde de ilk defa siyasi mekan birliğini kurdu. Bu siyasal mekân birliğini sağlarken aynı zamanda "yurttaşlık" esasına dayanan bir hukuki birlik de oluşturdu. Gerçekten doğunun kent kültürü batıyı etkiledi, bu iki kültür kaynaşıp karıştı ve bu sayede ortaya bütün Akdeniz havzasının kültürü ve bu havzayı etkileyen sentez bir uygarlık olarak Roma Uygarlığı ortaya çıktı.²¹⁵

Roma'nın Anadolu'da kurduğu ilk eyalet, Asia Eyaleti'dir. Roma'nın Anadolu'daki ilk eyaletinin kurulması süreci, Roma halkını varisi olarak tayin etmiş olan Pergamon kralı III. Attalos'un beklenmedik ölümüyle başladı. Anadolu'daki diğer Roma eyaletlerinin kuruluşunda benzer bir meşruiyet iddiasıyla hareket edilmemiş, zamanın siyasi koşulları dikkate alınmıştır.²¹⁶

Roma'nın doğu sınırlarını, Fırat ırmağına kadar uzatarak bütün Anadolu'yu egemenliği altına alma eğilimi, ilk kez M. Ö. 90'lı yıllarda vukû bulacaktır. Bu tarihte, Roma ve Part elçileri, Fırat ırmağı kıyısında bir araya gelerek sözlü nitelikte bir anlaşmaya varırlar. Görüşmenin yapıldığı bu tarihte Roma'nın Anadolu'daki egemenliği yalnızca "Asia Eyaleti" ile sınırlıydı. Sonradan buna; Kilikya, Bithynia eyaletleri eklenmiştir. Romalıların Anadolu'daki kesin hakimiyetleri, Suriye ve Filistin dahil,

²¹⁴ Tiryaki, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, s. 70-71.

²¹⁵ Tiryaki, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, s. 70-71.

²¹⁶ Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri; Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV(38), Ankara 2005, s. 11-30.

Anadolu'da Fırat sınır olmak üzere, bu nehrin bütün batı cenahı, Pontuslarla yapılan uzun savaşlardan sonra Roma hakimiyete dahil edildi.

Daha milâdın öncesinde Roma, Doğu Anadolu havalisini, Partlar'dan alarak, Roma'nın bir eyaleti haline sokmuş iken, Fırat'ın doğu cenahı olan ve bünyesinde Bingöl'ün de bulunduğu kısmı, Partlar, geri alırlar. İki tarafın mezkur coğrafya üzerindeki hakim olma çabaları, farklı yollar bünyesinde devam eder. Bu yollardan biri, Roma'nın, o dönemde küçük çaplı Ermeni krallığını kullanarak, hakimiyetini kurmak istemesidir. Ancak işler, Roma hükümetinin istediği doğrultuda gitmedi. Zira Ermeni kralı, fırsatı kendi istikbâli yolunda kullanmaya kalkıştı. Bunun üzerine Roma'nın güçlü orduları harekete devamla, hakimiyeti sağlamakla kalmayarak Ermeni emellerini de akamete uğrattı. Milattan sonra Bingöl'de, tam bir hakimiyet kuran Roma İmparatorluğu, bundan sonra farklı siyasi anlayışla bu yörede hüküm sürecektir.²¹⁷ M. Ö. birinci asrın başlarında yukarı Aras havzasında kurulan Ermenistan Krallığı, Milâdın ortalarına doğru varlığını göstermeye başladı. Bu sıralarda Ermeni emperyalizmi Bingöl'e kadar yayılmış ve kendi tarihlerine göre bu yayılış, İlkçağ'da dördüncü yayılış sahasına girmekte idi.²¹⁸ Bu sebepten olsa gerek Ermenistan Kralı Tigranus'un Romalılar ile arası bozulunca Roma Generali Lucullus Ermeni Krallığı'nın üzerine yürüdü. Poppeius, Ergani geçidini aşarak Diyarbakır'da Tigrana-Kerta Kalesi'ne sığınmış olan Ermenistan Kralı Tigranus'u yendi. Böylece bütün Sophene bölgesini eline geçirdi. Roma Generali Guregio da Ermenistan'ın başşehri olan Artaxata'yı alarak Ermenistan Krallığı'nı Romalılara bağladı ve Ermeniler bundan sonra pek varlık gösteremediler. Büyük Roma'nın ikiye ayrılmasıyla da Bingöl, Bizans egemenliğine geçti.²¹⁹

“...Bu devrede Sasanilerle olan mücadelede zaman zaman İranlıların tehdidine maruz kaldı. Bizans imparatorları, valilere verdikleri emirlerle müstahkem mevkilere kaleler yaptırdılar. Bingöl ve çevresinde görülen bu tip kalıntılar, Murat suyu vadisinde, Harput yahut Palu'ya, Kiği'ya ve Kemah'a tevcih edilen istilaları önlemek için yapılmışlardı....”²²⁰

²¹⁷ Akbulut, *Bingöl Tarihi*, s. 47-49.

²¹⁸ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 14.

²¹⁹ Tiryaki, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, s. 87.

²²⁰ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 14.

Roma, kuruluşundan kısa zaman içerisinde döneminde ve dünya tarihinde, müstesna bir yer edinecek izler bırakacaktı. O dönemde dünya, Roma-Avrupa ve Anadolu tarihinde yer edinen önemli tarihî olayların aktörü, kalıcı medeni ve kültürel birtakım mirasların oluşturucusu Roma İmparatorluğu olacaktı. Tarihin şahit olduğu bu olayların önemli ölçüsü Anadolu coğrafyasında yaşanmış, bu değerlerin epeyi bu coğrafyada miras bırakılmıştır. Avrupa'nın güneyinde, İtalya'nın ve aynı zamanda Hristiyanlık'ın eski bir kenti olan Roma şehrinde zuhur eden ve bu kente binaen isim alan bu tarihî senatörlük, kısa zaman zarfında tarihin en büyük imparatorluğuna dönüşecekti. Gücüne binaen bu imparatorluk, kısa süre zarfında hakimiyetini geniş sınırlara yayacak bir düzeye yükselecekti. Bu sınırların bir parçası da, o dönem literatüründe “Küçük Asia” olarak geçen Anadolu olacaktı. Anadolu'nun batı tarafında başlayan bu tarihî hakimiyet istikameti, kısa sürede, daha önce Büyük İskender ile başlayıp devam eden Helenistik sahasını kapsayacaktı. Tezimizin konusu olan Bingöl de, bu saha içerisinde bulunmaktaydı. Bu vesileyle çevre coğrafyayı (hususan Doğu Anadolu+Güneydoğu Anadolu) da göz önünde bulundurarak, var olan noktalara değinerek, gerekli izahatta bulunacağız.

*“...Bingöl, siyasi bölge olarak derin bir maziye sahiptir. Pek çok kültür ve medeniyetin hükümranlıklarına, savaş ve barışlarına sahne olan, dolayısıyla pek çok acı ve tatlı dönemi yaşayan bir yerleşim merkezidir....”*²²¹ Urartuların kültürel hakimiyeti altına giren Bingöl'de bundan sonra sırayla; Pers, Makedonya, Selökidler ve Romalıların kültürel hakimiyetleri görülecektir.²²² Yakın zamanda Doğu Anadolu bölgesinde yapılan araştırma çalışmalarında Bingöl'ün Solhan ilçesinde Grek-Roma devrine ait birkaç çanak-çömleğe rastlandığını, bunların, tek renkli ve boyalı olduğu görülmüştür.²²³ Milat'tan evvel 60 yılında Bingöl yöresi, Roma egemenliğine girdi. Bu dönemde halk, taş ve toprak evlerde barınıyor, sınırlı tarım yanında hayvan besleniyordu.²²⁴ Milat'tan sonra 395'te yöre Bizans'a bağlandı. Bir süre sonra Sasani, ardından da Arap akınları başladı. Herakleitos döneminde Anadolu, 18 “tema”ya

²²¹ Abdulaziz Beki, “Klasik Medrese Geleneğinin Bingöl'ün Sosyo-Kültürel Katkısı” *II. Bingöl Sempozyumu*, (25-27 Temmuz 2008), Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 695.

²²² Yaman, “Bingöl” YA, s. 1361.

²²³ Tiryaki, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, s. 74.

²²⁴ Yaman, “Bingöl” YA, s. 1361.

(yönetim birimi) ayrılmıştı. Mezopotamya temasının başkenti Erzincan'dı. Bingöl de aynı temaya bağlıydı. Bizans Dönemi'nde kentleşme yaygınlaşmış, ticaret gelişmişti.²²⁵

6.1.4. Türk-İslâm Dönemi Bingöl'ün Kültür ve Medeniyeti

“Tarih boyunca Anadolu’da egemen olan ve birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Bingöl, Mezopotamya’da, Yukarı Fırat Bölümü’nde, Çapakçur vadisi içerisinde ilk yerleşim yeri olarak kurulmuştur. Aşağı Çarşı Mahallesi ve Aftor (Avter), şehir merkezinin en eski yerleşim yerleri olarak bilinmektedir. Bingöl’de Hristiyan, Rum ve Ermeniler ile İslami dönem Akkoyunlular ve Osmanlılara ait sanat ve mimari eserleri görmek mümkündür. Geçmişten günümüze ulaşan mimari eserlerin bir kısmı asıl özelliklerini korurken birçok tarihî eserde gerek doğal sebepler, gerekse tarihi eser kaçakçıları tarafından tahrip edilmiştir. Tarihî eserlerin meydana getirilmesinde demircilik ve taş ustalığı mesleklerinde iyi durumda olan Ermeni ustaların katkıları son derece önemlidir.”²²⁶

Roma’dan sonra Bingöl yöresi, Bizans’ın hakimiyetinde bulunduğu sıralarında ilk İslâm hareketi yapıldı ve burada İslâm hakimiyeti vuku buldu. Müslüman Araplar ile Rumlar arasında çekişmeler yaşanırken, yörede Türkler görünmeye başladılar. Müslüman Oğuz boyları, Malazgirt Savaşı’ndan sonra, Doğu Anadolu’ya iyice yerleştiler. Ardından Anadolu’da Anadolu Selçuklu Devleti kuruldu. Buralara yerleşen Türkler de, coğrafyadan arız olan eski usul kültürel yaşama şekli doğrultusunda hayatlarını idameye çalıştılar. Nispeten hayvancılık ve tarımla uğraştılar. Küçük yerleşme alanlarından mürekkep bir memleket görünümünde olan bu yerleşmeler, ya kalelerle korunmuş veya kale içinde bulunmuştur. İdari sistemde, müstakil bir bölünmeden uzak, etrafındaki daha büyük veya ehemmiyetli bölgelere bağlı şekilde yer edinmiştir. Yöre İslâm’a girmekle İslâmi etkiler kök saldı. Bu etki, diğer İslâm ülkeleri dönemindeki kültürel etkiden farklı, Şîî İran hükümeti döneminde, bu devletin zihniyetinin dini etkisinin tesiri daha ağır bastı. Osmanlı hakimiyetiyle bu etkiye son verilerek, önceki İslâmi kültürel etkiler tekrar edildi.

²²⁵ Yaman, “Bingöl” YA, s. 1361.

²²⁶ Çapak, “Bingöl’ün Tarih ve Kültürel Mirası Üzerine”, II. Bingöl Sempozyumu, s. 357.

6.2. YERLEŞME VE YAPILAR

İnsanlık, avcılık ve toplayıcılıktan, daha örgütlü yaşam biçimiyle iki şekilde tanıştı: Birincisi, yarı yerleşik yaşam, yani konar-göçerlik şeklinde; diğeryse, tamamen yerleşik yaşam. Bu tarihî sürece etki eden önemli sebepler bulunmaktadır ki, temelde beslenme gereksinimi ve doğal iklim şartları yer almaktadır. Tarım ve ticaret, bu süreci daha ziyade hızlandıran iki önemli ana faktördür. Hulasa gelişen insanlığın toplumsal varlığının gereksinimlerini karşılamada toplayıcılık ve avcılık yetersiz kalmaktan öte, böylesi bir gelişmenin temelinde bulunabilecek değerde değildi. Ayrıca bu iki ilkel değer, geçiş sürecinde birer ön koşulun veya edinilecek deneyimin hazırlayıcısıydılar.²²⁷

Yerleşme; meskenler ve yerleşme şekillerini, doğal ve beşeri çevre etmenleriyle ilgilendirerek açıklayan bir kavramdır. Bu kavram, dar anlamıyla, oturlan ve barınılan yer manasına gelirken; geniş anlamda, yararlanma ve ekonomik faaliyetleri de kapsayan bir ifadedir.²²⁸ Yerleşmenin en küçük birimi “ev” mefhumudur. Yani yerleşmenin temeli bu mefhum üzerine atılmış ve bunun üzerinde oluşan gelişmeler sonucunda temelde, bedevi ve hadari olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Yapılara gelince, yapıyı oluşturan malzeme ile yapıların mimari ve sanatına göre ele alınır. Yani yerleşme, coğrafyanın mekânsal unsuruyla ilgili olması, mekânda yerin elverişliliğinin tespiti, iklime uygunluğu gibi kriterler göz önünde bulundurulurken; yapı, bu yerleşme üzerinde oluşturulacak yapılarında kullanılacak coğrafî malzeme üzerinde sanatsal bir anlayış dikkate alınır. Bu anlayış çerçevesinde yerleşme birimleri, basit köyden, büyük köy ve kent şeklinde gelişme göstermiştir. Bilâhare kentin ortaya çıkışı, daha önce ortaya çıkmış yerleşmelerden niteliksel bir kopuş meydana getirmiştir. Ticaretin oluşması yanı sıra siyasal erkin kurumsallaşması, yerleşmeler arasında daha sıkı bağlanma sisteminin oluşmasını sağlamış ve bu sistemi oluşturan yerleşmeler arasında büyüklük kademelenmesinin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir.²²⁹

²²⁷ İlhan Tekeli, *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 22.

²²⁸ Hayati Doğanay, *Genel Beşerî ve Ekonomik Coğrafya*, Aktif Yayınevi, Erzurum 2003, s. 20.

²²⁹ Tekeli, *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, s. 23.

6.2.1. İlk Dönem Yerleşme ve Yapılar

Yerleşme tarihi açısından Bingöl ve çevresi, M.Ö. 4000–5000 yıllarına kadar inmektedir²³⁰. Bölgedeki kaleler, bu kanıyı desteklemekle beraber, İlkçağ kaynakları önemli bir şehir yerleşmesinden bahsetmez. Bilâhare şehrin eski tarihten beri, coğrafi konumu itibarıyla Erzurum, Diyarbakır, Erzincan, Elazığ ve Tunceli gibi çok eski tarihî maziye sahip yerleşim birimleri arasında bulunması, ili, tarihsel yerleşme ve yapılaşma dolayısıyla olumsuz yönden etkilemiştir.²³¹ Buna rağmen Bingöl’de tarih öncesi döneme ait yerleşme ve yapılar arasında Murat vadisinde, il merkezine 18 km. mesafede, Urartulardan kalma Sebeterias Kalesi; Genç ilçesi merkezine 2 km. mesafede, kesin olmamakla beraber Perslerden kalma ihtimali olan Kral Kızı Kalesi; yine il merkezine 26 km. uzaklıkta ve Urartulardan kalma, Zulümtepe mevkiinde bulunan Zulümtepe harabeleri gibi çeşitli tarihî yapılaşma ve yerleşmelerin yerlerinin varlığının müspet göstergesidirler.²³² Ayrıca yukarıda zikrettiklerimizin haricinde Bingöl’de tarih öncesine ait yerleşme ve yapılar şunlardır: Mağaralar (Çiçektepe Köyü Mağarası, Zağ Mağarası, Kübik Mağarası, Kalkanlı Köyü Mağarası), höyükler (Zulümtepe, Cankurtarantepe, Samantepe, Kaleönü, Çayboyu Höyüğü), kaleler (Sebeterias Kalesi, Bokar Kalesi, Çayboyu Kalesi, Kaleönü Kalesi, Kralkızı Kalesi, Ginç Kalesi), yollar (Urartu yolu).²³³ Bütün bu yapılarda, *“Bingöl bölgesi, dağlık bir alanda olduğu için daha çok taş malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Yapıların hemen hemen hepsinde kesme taş malzeme ile moloz taş malzeme birlikte kullanılmıştır.”*²³⁴

*Yerleşim yerlerinin seçilişinde tarihin en eski devirlerinden itibaren büyük akarsu ve göl kenarları ana etkenlerden biri olmuştur. Örneğin, M.Ö. II. bin yılda Anadolu’ya hâkim olan Hitit Devleti, Kızılırmak ve Yeşilırmak nehirlerinin bulunduğu bölgeye yerleşirken, Doğu Anadolu’da M.Ö. 9–6. yüzyıllar arasında ortaya çıkan Urartu Krallığı ise Van ve Urmiye gölleri arasındaki bölgeyi kendisine uygun görmüştür.*²³⁵ Hititlerin Anadolu’da köy ve kent becerileri, bütün hakimiyet sahalarına

²³⁰ Soylu, *Bingöl İli Turizm Coğrafyası*, s. 1-7.

²³¹ Kaya, “Cumhuriyet Arşiv Vesikaları Işığında Bingöl Vilayeti’nin Kurulması ve İdari Yapısının Düzenlenmesi”, *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu*, (1–2 Ağustos 2009), s. 231.

²³² Yıllık Hazırlama Komitesi, *1995 Bingöl İl Yıllığı*, s. 67-68.

²³³ Tiryaki, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, s. 75-86.

²³⁴ Butasım, *Bingöl’deki Mimari Eserler*, s. 77.

²³⁵ Veli Ünsal, “Doğu Karadeniz’in Tarihi Coğrafyası”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VIII(2), Erzurum 2006, s. 1-3.

kendini aksettirmiştir. Urartu kralları, bu toprakları denetleme amacıyla muhtelif kal'alar inşa etmişlerdir. Hususan Urartu döneminde kentleşme önemsenmişti. Roma dönemine kadar diğer hakim güçler döneminde, küçük yerleşim alanları veya kal'alarda yerleşme yaşam şekli görülmüştür.²³⁶

6.2.2. Roma Dönemi Yerleşme ve Yapılar

Roma döneminde yörede, taş ve toprak ev sistemi görülmekle beraber, çeşitli yerlerde kaleler inşa edilmiş, farklı sanat yapıtları görülmüştür.²³⁷ Bu dönemden kalma Bingöl ve civarında bulunan yerleşmeler ve yapılar arasında; Kiğı ilçesinde bulunan, Bizans'tan kalma Kiğı Kalesi²³⁸ ve yine Bizans döneminde stratejik yerlere müstahkem kaleler inşa edildi. Bizans'tan evvel Roma-Ermeni döneminde yörede Hristiyan dinini yaymak için, Bingöl'ün Muş ve Harput'a olan istikametlerde birçok kilise yapılmıştır.²³⁹ Bingöl'de bulunan Roma döneminden kalma mimarî yapılar arasında kiliseler önemli bir yer tutar. Bunlar iki grupta incelenebilir. Ermeni ve Rum kiliseleri. Ermeni kiliseleri, daha çok Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Kiğı ilçesinin köylerinde bulunmaktadır. Burada hemen hemen her köyde bir kilise bulunmaktadır. Ancak bu kiliselerin çoğu yıkılmıştır. Sadece kırsal alanda bulunan ve ulaşımı zor olan bölgelerdeki yapıtlar ayakta kalabilmiştir. Adaklı ilçe merkezinde bulunan kilisenin bir bölümü yıkılmış, sadece dikdörtgen bir nef ile bağlı bir çeşme ayakta kalabilmiştir. Bu nedenle yapının plan özelliği tam olarak çıkarılamamıştır. Kiğı merkezde bulunan iki yıkık kilise de Rum kiliseleridir. Bazilikal plan denilen plan şekliyle inşa edilmişlerdir. İlk Bizans planı olan bu planın burada da kullanılmış olması önemli bir konudur.²⁴⁰

6.2.3. Türk-İslâm Dönemi Yerleşme ve Yapılar

Tarihte Anadolu'yu bir bütün halinde ilk iskân edenler Türkler olmuşlardır. Eski kavimler, yarımadanın ancak bir bölümünde oturmuşlardır. İranlılar ve Romalılar, her ne kadar Anadolu'nun tamamında hakimiyetlerini sağlamışlarsa da, bu ancak siyasi mefkure ile ve kısa süreliğine mahsus kalmıştır. Ancak Türk idare sistemi, iskân

²³⁶ Yaman, "Bingöl", YA, s. 1361.

²³⁷ Yaman, "Bingöl", YA, s. 1361.

²³⁸ Yıllık Hazırlama Komitesi, *1995 Bingöl İl Yıllığı*, s. 68.

²³⁹ Konukçu, *Köroğlu'na Kadar Bingöl*, s. 14.

²⁴⁰ Butasım, *Bingöl'deki Mimarî Eserler*, s. 81.

politikasıyla aynileşerek, her daim kendini göstermiş ve pekiştirmiştir.

Türk-İslâm sanatı, milli-tekilci bir sanat değil, fakat çoğulcu bir sanattır. Bir zamanlar yapıldığı gibi, artık İslâm sanatına “Arap sanatı” denilmemekte, Türk, İran, Arap ve muhtelif İslâm uyruklu olan ve olmayan milletlerin sanatlarından mürekkep bir sanattır. Şu kadarı var ki, Türklerin İslâm sanatına büyük katkılarının inkârı mümkün değildir.²⁴¹ Bunun gibi Selçuklu-İslâm imar sisteminde, Roma etkisi de görülmektedir. Anadolu’nun coğrafi yapısı doğrultusunda Selçuklular, Romalılarda görüldüğü üzere, ülkeyi bakımlı yollar ve taş köprülerle donattılar, aynı zamanda kervansaraylar, ulu camiler ve medreseler gibi asrın en muhteşem mimarî yapılarını inşa ettiler. Selçuklular, Roma-Bizans etkisi dışında Arap ve İran’ın sanat ve kültüründen de etkilenecek, kendilerine özgü orijinal bir uygarlık geliştirdiler. Bu sanatsal uygarlığın temelinde, Türk’ün Orta Asya’daki kültürü yatmaktaydı. Osmanlı, Selçuklu Türklerinin kültürünü ve sanatını geliştirerek, ona yeni boyutlar kazandırdılar. Tıpkı Roma ve Bizans kültür ve sanatı mirasında görüldüğü gibi. Bu dönemde Türk yapı sanatı, Selçuklu Dönemi’ndeki dağınık görünümünden, toplu yapım görünümünü kazandı.²⁴² Osmanlı dönemine gelindiğinde, daha ileri düzeyde bir sanat yapısı ve yerleşme şekli görülecektir.²⁴³ Filhakika bu dönem mimarisi, Mimar Sinan ile zirve yaptı. Bu zat, yaptığı çok sayıda şahane mimari eseriyle Türk-İslâm ve dünya tarihinde unutulmayacak konuma yükseldi.²⁴⁴

*“Bingöl merkez ve ilçeler ile bağlı köylerde yapılan incelemeler sonucunda mimari eser olarak cami, kilise, hamam, mektep, çeşme, okul, köprü ve türbeler olduğu tespit edilmiştir.”*²⁴⁵ *“Bingöl ilinde özellikle merkezde pek fazla eser yer almamaktadır. Eserlerin büyük çoğunluğu ilçeler ve buralara bağlı köylerde bulunmaktadır.”*²⁴⁶ *“...Eserlerin yoğun olduğu yerler Kiğı, Genç, Solhan ve Adaklı ilçeleri ile bu ilçelere bağlı köylerde olduğu tespit edilmiştir.”*²⁴⁷ *“Bu yapıların dışında isim olarak varlığı söylenen ancak yapılan tüm çalışmalara rağmen bulunamayan bazı eserler vardır. Örneğin Kiğı Dallica ve Kiğı Açıkgüney köylerinde var olduğu söylenen camiler*

²⁴¹ Akurgal, *Türkiye’nin Kültür Sorunları*, s. 55.

²⁴² Akurgal, *Türkiye’nin Kültür Sorunları*, s. 215-217.

²⁴³ Yaman, “Bingöl” YA, s. 1361.

²⁴⁴ Akurgal, *Türkiye’nin Kültür Sorunları*, s. 215-217.

²⁴⁵ Butasım, *Bingöl’deki Mimarî Eserler*, s. 80.

²⁴⁶ Butasım, *Bingöl’deki Mimarî Eserler*, s. 82.

²⁴⁷ Butasım, *Bingöl’deki Mimarî Eserler*, s. 80.

*bulunamamıştır.”*²⁴⁸ *“Bingöl’deki mimarî eserlerde pek fazla süsleme unsuru bulunmamaktadır.”*²⁴⁹

Türk-İslâm hakimiyetinde Bingöl yöresinde tek katlı ev, yani Roma dönemine benzer bir yapı sanatı kültürü mevcuttur.²⁵⁰ Bu döneminde bu çevrede meydana getirilen mimarî yapılar cümlesinde camiler, kiliseler, türbeler, hamamlar, mektepler, köprüler ve çeşmeler yer almaktadır. Bunlardan cami sınıfına giren yapılar arasında İsfahan Bey Camii, bu bölgede beylik şeklinde bulunan Süveydi beylerinden Emir İsfahan tarafından, XIV. ortalarına doğru il merkezinde yaptırılmıştır. Yine Süleyman Bey Camii, Süveydi beylerinden Süleyman Bey tarafından, kesin olmamakla beraber, *“Bu camiler genel itibariyle küçük ölçekli camiler grubundadırlar.”*²⁵¹ *“Kiği merkezde bulunan camii, yine bu camiiler gibi küçük ölçekli bir camidir. Bingöl’de bulunan daha doğrusu tespit edilebilen en eski Türk-İslâm eseri olması bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Yapıt hala ayakta ve kullanılır vaziyettedir. Yapının Akkoyunlular devrinden kaldığına dair bilgiler bulunmaktadır.”*²⁵² Cami mimarisi dışında kalan diğer yapılar, genel olarak Osmanlının son dönemlerinde yapılmıştır. Bu sebepten bunlar üzerinde durmayacağız.²⁵³

6.3. DİNÎ YAŞAM VE YAPI

Din, insan yaşamının temel boyutuyla ilgili unsurları ilgilendiren, belirli özellikler dahilinde, “yaratıcı” kavramı doğrultusunda, bunlara yanıt vermeye çalışan inanç sisteminin bütünüdür. Doğaüstü güç ile varlıklar arasında, manevi bir hat üzerinde, bir takım şartlar dahilinde meydana gelen manevi irtibatın kendisidir. Din mefkuresi, yaşam bütünlüğünün bir parçası, olmazsa olmazıdır. Yaşam’da din mefhumu, her zaman olmuş ve olmazı imkânsız olmuştur. Yer, zaman ve toplumlara göre, her zaman farklılık arz ederek, varlığını sürdürmüştür. Din mefkuresi, temelde, yaratıcının varlığına dayanmaktadır. İnsanın yaratılışıyla bu mefkurenin tabanında insan gücünün etkisi sonucunda zamanla bir takım sapmalar veya gücünü insan ve maddeden alan dinsel icatlara yeltenilmiştir. İcat sahipleri, bunu kendi yaşamlarına uydurmakla,

²⁴⁸ Butasım, *Bingöl’deki Mimarî Eserler*, s. 82.

²⁴⁹ Butasım, *Bingöl’deki Mimarî Eserler*, s. 78.

²⁵⁰ Yaman, “Bingöl” YA, s. 1361.

²⁵¹ Butasım, *Bingöl’deki Mimarî Eserler*, s. 80.

²⁵² Butasım, *Bingöl’deki Mimarî Eserler*, s. 80.

²⁵³ Butasım, *Bingöl’deki Mimarî Eserler*, s. 15-65.

kendi toplumsal kültürlerine uygun bir yapıya dönüştürmüşler. Dünya ve Anadolu tarihinin evveline baktığımızda, bunun apaçık örneklerine rastlarız. Özellikle tarih literatüründe, Anadolu coğrafyasına verilen “bin tanrılı ülke” lafzı, bizim için bu manada çok önemlidir.

İnsanoğlu, aklın ve duygunun etkileri altında yaşar. Akıl, duygudan olumsuz baskı almadığı müddetçe olayları, gerçekçilik perspektifliğinde algılar. İnsanlık, muhtelif felaketlerden korktukları için, manevi yoldan kutsal koruyucular aramışlardır ki, bu durum, din mefhumunun ortaya çıkışına sebeptir. İnsanoğlu, yeryüzünde, bu doğal güçlere taparak, kendisine koruyucular aramış, bir takım şekil ve düzenlemelerle tapınaklar oluşturmuştur. Tapınaklıkta genelde, insan (daha ziyade kadın), muhtelif hayvanlar ve göktaşlar, ana madde olarak önde gelendir. Tek tanrılı din Mısır’da güneş merkezli algılanmış, sonraları burada, Hz. Musa’nın peygamberliğine atfen Musevilik, ilahi kaynaklı, tek tanrı inancı şeklinde zuhur etmiştir. Mezopotamya’da insan temelli çok tanrılı inanç hüküm sürmüştür. Lakin, dinsel inançlardan, tarih boyunca devletlerin idari otoritesini güçlü kılmak için, bu yoldan yararlanılmıştır. Anadolu’ya gelince, burada evvel çağlardan bu yana her ne kadar kadın tanrı ön planda yer almışsa da (bin tanrılı ülke), erkek tanrı da, tapınma konusu olmuştur. Bu ülkede de, Mısır ve Mezopotamya’da olduğu gibi, din eksenli siyasi bir mecra söz konusudur. Helenlerde din, büyük tanrı Zeus’un altında kalan çok tanrıca inançsal anlayış hakimdi. Ege’de, yakın dönemde, dinsel taassupluğun yerini, yeni bir dünya görüşü aldı. Objektif yöntem ve özgür düşünce sisteminin temelde yer aldığı bu yeni görüş, günümüz felsefesini temelini atan ünlü filozofların ortaya attığı görüştü. Bu vesileyle bu atak, aynı zamanda, modern dünyanın temelini de atıyordu.²⁵⁴

6.3.1. İlk Dönem Dinî Hayat ve Yapı

Özellikle Anadolu’nun en büyük kültür ve medeniyet aktörü olan Hititlerde ana tanrıçalar, yaşamın ayrılmaz yegane parçasıydı. Hayat neredeyse tamamen bu tanrıca mefhumuna bağlanmıştı. Varlık, yokluk, kıtlık, bolluk gibi hayatın temel prensipleri, tanrıçaların bereketi veya bereketsizliğine dayalı biliniyordu. Bu uygarlıktan sonra gelenlerde de, yaklaşık benzer inanç sistemleri, yaşamla aynileştirildi. Anadolu için söz

²⁵⁴ Akurgal, *Türkiye’nin Kültür Sorunları*, s. 133-141.

konusu olan bu durum, bu coğrafyanın bir parçası olan Bingöl ve çevresi için de geçerliydi. Bingöl'ün coğrafi yapısından arız olan gelişmeler neticesinde, burada hüküm süren güçler, kendi dinsel yaşam kültürlerini, bu coğrafyada da amil kılarak, coğrafya kültürünün etkilenme durumuna göre, etkide bulundular.

Bingöl, Anadolu'nun bir parçası olması hasebiyle burada toplumsal yaşamın evveli Hititlere kadar varmaktadır. Her ne kadar dağlık oluşu, önemli bir yerleşme yerinin kurulmasını engellemişse de, bulunan kalıntılar Hititlerin uzun süre Bingöl topraklarında egemen olduklarını kanıtlar. Hititler, ölüleri; toprak, küp, taş mezarlara kefenleyerek ya da yakarak gömüyor, yanlarına da süs eşyalarını koyuyorlardı. Bingöl'de bu nitelikte mezarlar bulunmuştur.²⁵⁵

6.3.2. Roma Dönemi Dinî Hayat ve Yapı

Roma ülkesinde din, merkezde yer almamakla beraber, kutsal özlemi besleyen bir güce sahipti. Aynı zamanda, çoklu niteliğini koruyor ve aracı olma durumu devam ediyordu.²⁵⁶ Tam da bu sırada Hazreti İsa, otuz yaşlarında iken kendisine İncil'in gönderilmesiyle peygamber seçildi. Üç yıl kadar devam eden risaletinden sonra (Hz. İsa'dan sonra), meşhur Yahudi Aziz Pavlus, Hıristiyanlığı, kendi direktifleri doğrultusunda restoreden geçirerek, ona yeni bir şekil verdi. O, Kudüs'e yaptığı bir seyahat sırasında Romalılar tarafından yakalanarak idam edildi. Antakyalı paganlar tarafından "Hıristiyan" diye adlandırılan bu yeni din, Yahudiliğin ve Romanın bütün engellerine rağmen hızla yayıldı. Roma'da yayılışı ise, imparatorlukta barışın oluşması ve Doğu ile Batı arasında ahlâk ve düşünce alışverişinin sağlanmasıyla mümkün olabildi.²⁵⁷ Bundan sonra yeni din, ancak çok uzun zaman sonra bozdurularak ve topluma uydurularak ya da halkın kendi töresine, duygusal anlayışlara büründürülerek Roma'nın resmi dini haline getirilebildi. Hele tek tanrı yerine "teslis" uydurulması ve tek kitap yerine "yüzlerce İncil" in meydana çıkarılması, Hıristiyanlığın inanılmaz inkırazı, tek ilâhi din dışı, eski dinlerden bir farkının kalmadığının göstergesiydi. Büyük Roma'nın çöküşü akabinde tek yaratıcı kaynaklı, her türlü (ilâhi kaynaklı olsun-olmasın) geçmişte kalmış din ve inançları devre dışı bırakan ve son ilâhi din olan

²⁵⁵ Yaman, "Bingöl" YA, s. 1361.

²⁵⁶ Akurgal, *Türkiye'nin Kültür Sorunları*, 133-141.

²⁵⁷ Araz, *Dünya Tarihi*, s. 149-151.

İslâmiyet, Arap yarımadasında yeni bir din olarak doğdu ve kısa süre zarfında dört bir kıtaya yayıldı.

6.3.3. Türk-İslâm Dönemi Dinî Hayat ve Yapı

Anadolu'da Roma döneminde Hristiyan inancının yaşam şekli ve yapısı rol yapmaya başladı ise de, kalıcı etki yapamadı, İslâm'ın doğuşu ile bu yeni dinin geniş sahada yayılım göstermesi sonucunda Bingöl de bu sınırlarda kaldı. İslâm'ın kalıcı yaşam niteliği ve yapısı, yöre halkının kültürüyle uyuşması, yeni dinin burada kök salmaya ve kalıcı etki bırakmaya sebep teşkil edecekti.

*“İslâm'dan önce Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Muş ve Van gibi illerde dini çeşitlilik söz konusuydu. Ermenilerin mensup oldukları kadim Ortodoksluk'un yanı sıra yöre halkının mensup oldukları söylenen Zerdüştlük veya Sabiilik de toplumda yaygındı. İslâm'dan sonra Ermeniler genellikle Hristiyanlıklarını devam ettirirken yöre halkının büyük bir kısmı da genel olarak İslâmiyet'i benimsediler. Ancak bugün, Bingöl coğrafyasında neredeyse hiç Ermeni bulunmamaktadır. Bingöl'de yaygın olan mezhep Sünni-Şafii mezhebidir. Ancak bazı ilçelerinde ve merkez Karer bölgesinde Alevilik de mevcuttur. Öte yandan Bingöl'de geçmişten gelen feodal yapı halen varlığını sürdürmektedir. Avam tabakasının yanı sıra, şeyhlik-hocalık ve beylik-ağalık sınıfları da vardır.”*²⁵⁸ *“Yörenin töre ve inançlarında kır toplumu özellikleri belirgindir. Dinsel yapı oldukça güçlüdür. Şeyhlik kurumu, etkinliğini yoğun bir biçimde sürdürmektedir. Halkta, dertlere çözümleri şeyhlerde arama eğilimi yaygındır. Hastalıklarda doktorlara değil, şeyhlere gidilir. Şeyhlik, aynı zamanda siyasal bir kurum niteliğindedir; yöredeki siyasal gelişmelerde etkin bir öge olabilmektedir. Bingöl'de boş inançlar ve ziyaretler de yaygındır.”*²⁵⁹ Bu bağlamda yörede, zamanla ilgili birtakım inançlar bulunmaktadır. Buna göre haftanın yedi gününe yüklenen farklı inançsal manalar dolayısıyla iyilik ve kötülük emareleri varsayılır ve buna göre, güne uygun iş hayatının zamansal ayarı yapılır. Ayrıca halk, muhtelif hayvanlara verilen manalar dolayısıyla, uğurlu, uğursuz, hayır, murat gibi bir takım umma düşünceleri beslemekte. Aynı zamanda burada, ziyaret yapma ve adak da bulunma mefhumu da bulunmaktadır. Manevi bakımından üstün

²⁵⁸ Beki, “Klasik Medrese Geleneğinin Bingöl'ün Sosyo-Kültürel Yapısına Katkısı”, II. Bingöl Sempozyumu, s. 696.

²⁵⁹ Yaman, “Bingöl” YA, s. 1363.

bilinen zevat ziyaret edilir, bunların türbelerinde adak kesilerek dua edilir, dilekte bulunarak, çeşitli sorunlara çözümler aranır.²⁶⁰

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde, Bingöl'ün faydaları bahsinde yöredeki inançlara binaen; "... (Kuş gölü), bir avcı bir kuş avlayıp kuşu boğazlayarak bu gölde yıkarken kuş hayat bulup..., ...(Harem gölü), avretler girip yağlı ve iri olurlar. Çocuk doğururken güçlük çekmeyip kolaylıkla doğururlar. (Er gölü), burada yıkanan adam, her cihetle kuvvet bulup, cimâa iktidarı artar, balığ olmamış bir çocuk, buraya üç kere girip yıkansa kıllı olur. (Miskin gölü), bundan içen adam, cüzamdan kurtulur. Sar'a tutanlar içse, istifa ede ede kurtulurlar veya ölür.... (Muhannes gölü), bundan içen, elbette korkak olur. İçen insan ve hayvan, merhametsiz olur.... (Kanlı göl), elbette bunda her sene bir adam boğulur. (İçme gölü) üç kere içen, on beş kere müşhil şerbeti içmiş kadar amel eder. (Salbaş gölü), birkaç kere içenin başı sallanır. (Aynül-hayat gölü), yedi kere içen, bütün çeşitli hastalıklardan kurtulup, tendürüst olur. (Bike gölü), burada bulunan balığı yiyen, cima'dan olur. (Hatun gölü), içen hatun, hamile kalıp cimâi dahi lezzetli olur. (Sendban gölü), her bar içen kötü huylu, hiddetli intikamcı olur. (Kasım gölü), küçük bir göldür, içinde cevahir, altın ve gümüş vardır. Ama adam, almak maksadıyla bu göle girse boğulur.... (Kerkes gölü), Bu gölden bir adam içse sakalı ak olur. (Zırnık gölü), bu göle çoğunlukla Yezidî, Haletî Kürtleri girip, kıllı vücutlarının cümle kılları dökülerek, taşraya kılsız çıkarlar..."²⁶¹ gibi açıklamalarla yörenin İslâm-Türk döneminde dini yaşam ve yapısından kesitler vererek, buradaki inanç sisteminin tasvirini yapar.

6.4. YERLEŞME VE YAŞAM ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Tarihin hiç değişmeyen üç ana unsuru vardır. Yer (mekân), zaman ve insan. Bunlardan biri olmazsa tarihî olaylar ilmî olarak açıklanamaz. Her insan topluluğu dünya üzerinde bir yer işgal eder. Başka bir ifade ile insan topluluklarının hepsi coğrafi bir mekâna sahiptir. Coğrafi mekân, üzerinde yaşayan toplulukların maddi hayatlarına değişik biçimlerde etkili olmaktadır. Örneğin, deniz kenarında oturan insanlarla yaylalarda oturanların, nehir kenarında oturanlarla bozkırlarda oturan toplumların yaşantıları birbirinden farklıdır. Bu durumda tarihî olaylar toplumların üzerinde

²⁶⁰ Yaman, "Bingöl" YA, s. 1363.

²⁶¹ Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 19-20.

yaşadıkları coğrafi mekânların toplumlara etkileri çerçevesinde değerlendirilmelidir. Tarihi olayların meydana geldiği her medeniyetin üzerinde kurulduğu bir coğrafi mekân bulunur. Bir medeniyetin yayılıp genişlemesinde veya dağılıp yok olmasında en önemli rol zamanın doğal şartlarıdır. Elverişli iklim şartları, verimli topraklar ve su kaynakları açısından son derece zengin bir coğrafi sahada kurulan bir siyasi oluşumun gelişeceği kesindir. İşte coğrafi faktörler, insan topluluklarını ve bu toplulukların siyasi, ekonomik, dini ve kültürel hayatlarını olumlu ya da olumsuz olarak etkilemektedir. Tarihin daha iyi anlaşılabilmesi için insan topluluklarının üzerinde yaşadıkları salt coğrafya değil, bir mekânda yaşayan insanların hayatını coğrafi faktörlerin nasıl etkilediğinin bilinmesi gerekmektedir. Bu yüzden tarihin istediği mutlak bir coğrafya bilgisi değildir. Aksine, tarihin istediği o mekânın toprağının, sularının, dağlarının ve denizlerinin üstünde yaşayan topluluklara yapacağı tesirdir. Yani milletlerin, devletlerin ve kültürlerin ortaya çıkmasındaki durumu açıklayan metodik bir coğrafya bilgisidir. Bunu da bugün bize, coğrafya ile insan yaşantılarının nasıl birbirinden etkilendiğini anlatan jeopolitik, yani tarihî coğrafya öğretmektedir.

Anadolu coğrafi konumundan dolayı Asya ile Avrupa kıtalarının birbiri ile bağlantısını neredeyse bir köprü görevi görerek sağlamaktadır. Ayrıca, boğazlar aracılığı ile Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan bir su yolu görünümündedir. Bu köprü vasıtası ile doğunun dini, sanatı ve uygarlığı batıya Yunanistan'a geçmiş, Yunan medeniyeti bu köprüden İskender'in Asya'ya yaptığı seferlerle tekrar doğuya yönelmiştir. Ayrıca, Anadolu Asya'dan batıya doğru uzanan İran platosunun devamı olduğundan genellikle dağlık ve yüksek bir yayladır. Anadolu'nun arızalı ve yüksek bir yayla oluşu, yüksek dağlar arasında sulak ve yerleşmelere elverişli vadilere imkân tanımıştır.

En eski çağlardan beri dünyanın en önemli doğal ve tarihsel yollarının kavşak noktasında bulunan Anadolu, birbirinden sıradağlarla soyutlanmış, pek çok bölge ve farklı coğrafi özellikleri ile daima dikkat çekici olmuştur. Tarihin hemen hemen her döneminde çeşitli kültürel özelliklere sahip yörelere ayrılmıştır. Bunlar zaman içerisinde farklı etnik grupların yaşadığı farklı coğrafi adlar taşıyan bölgelere dönüşmüştür. Anadolu'da yaşayan insanların yaşadıkları çevreye bazı adlar vermiş olmaları son derece olağandır. Bu adlardan bazıları kaybolmuş, bazıları ise o bölgeye

*başkalarının yerleşmesine rağmen değişmemiştir. Bunun yanında yükselti, iklim ve strateji açısından Anadolu coğrafyası oldukça çeşitlilik göstermektedir.*²⁶²

*“Bingöl, coğrafi konumu nedeniyle, medeniyetlerin, doğu-batı ve kuzey-güney yollarının geçiş güzergâhındadır. Bu nedenle kısa süreli de olsa birçok medeniyetin savunma amaçlı küçük ölçekte yapı kalıntıları bölgede bulunmaktadır. Daha çok yaylak olarak kullanılan bölgenin savunmaya elverişli olması nedeniyle birçok medeniyet burada savunma amaçlı birimler kurmuştur.”*²⁶³ Bölgede bulunan eserler, dönemseller olarak, ilk dönem mimarisinden başka, Ortaçağ ve sonrasına ait kilise, cami, türbe, hamam, mektep, çeşme ve köprü örnekleri²⁶⁴ gibi Hristiyan ve İslâm mimarisine ait yapılar bulunmaktadır. Hristiyan mimarisi, Ermeni ve Rum eserlerini kapsamaktadır. Özellikle ilk Hristiyan mimarisinde kullanılan Bazilikal plan tipi, bu bölgede göze çarpmaktadır. Yine Ermenilerin anıtsal tarzda eserleri Bingöl bölgesinde görülmektedir. İslâm mimarisi, daha çok Akkoyunlu ve Osmanlı medeniyetlerinin ürününden mürekkeptir.²⁶⁵

6.5. EKONOMİK FAALİYETLER

Bingöl’de ekonomik faaliyetlerin mazisi, Hititlerin buradaki hakimiyetine kadar uzanmaktadır. Hititler, toprağın işlemlerini biliyorlardı. Urartular, hakimiyetleri sırasında Bingöl’ü unutmadılar. Bu dönemde halk toprağı işliyor, tarımla uğraşıyordu. Pers, Makedonya ve Selevköslar hakimiyetleri zamanında Bingöl topraklarında hayvancılık yapılmıyordu. Roma döneminde, Romalılar ile Sasaniler arasında el değiştiren Bingöl yöresinde, sınırlı tarım yapımı yanında hayvan besleniyordu. Bizans döneminde ticaret öne geçti. Arap-Bizans arasında hakimiyet değişim sahasını teşkil eden Bingöl’de, Türk hakimiyetinde hayvancılıkla uğraşıldı. Özellikle at yetiştiriciliğı önemliydi. Yörenin küçük beylikler döneminde at ve büyük baş hayvan besleniyordu. Bu sebepten Bingöl, tarih boyunca süregelen çoban ülkesi olma özelliğini, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de sürdürdü. Bu dönemde göçebe aşiretler, Bingöl dağlarında dolaşıyorlar, yayla ve otlaklarda konaklıyorlardı. Köylerdeyse halk, hayvancılıkla

²⁶² Ünsal, “Doğru Karadeniz’in Tarihi Coğrafyası”, s. 1-3.

²⁶³ Butasım, *Bingöl’deki Mimari Eserler*, s. 1.

²⁶⁴ Mehmet Top, “Bingöl’deki Mimari Doku Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2007, s. 171.

²⁶⁵ Butasım, *Bingöl’deki Mimari Eserler*, s. 1.

geçiniyordu. Aşiret yapısının varlığı dolayısıyla toprak, belirli beyler elinde toplanmaktaydı. Bu arada aşiretler arası rekabet ve çatışmalar sebebiyle hayvancılık ve ilkel tarımdan oluşan üretimin, ticaretin ve kültürel yaşamın da gelişmesi engellenmişti.²⁶⁶

Bingöl arazi yapısı itibarı ile hayvancılık yapmaya elverişlidir. Bingöl'ün yayla ve meraları, tarih boyunca çeşitli kavimler tarafından otlak olarak kullanılmıştır. Küçük baş hayvancılık başta olmak üzere, büyük baş hayvancılık da, tarih boyu, bu yaylalarda otlamıştır.²⁶⁷ Ayrıca Kiğı ilçesindeki zengin madenlerin varlığı, yörenin bir parçası olan bu bölgeye, eskiden beri yatırımı kaçınılmaz kılmıştır. Bu sebepten Osmanlı ve öncesi dönemlerde bu madenler test edilerek, işleme tabi tutulmuş ve bu avantaja karşı, nispeten burada birtakım sanatsal ve diğer yapısal yatırımlar yapılmıştır.

²⁶⁶ Yaman, “Bingöl”, YA, s. 1361-1362.

²⁶⁷ Zeki Omaç, “Bingöl'ün Sahip Olduğu Zenginlik Kaynaklarının İncelenmesi ve Bu Kaynakların Bingöl'ün Gelişmesinde Kullanılmasına İlişkin Öneriler”, *II. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 174.

SONUÇ

Tarihî Coğrafya; araştırmalar sonucu vardığımız kanaate binaen, tarih ve coğrafyanın bir bütünü, bu iki bilim dalının terkididir. Yani, coğrafya sahasında yapılan araştırma ve çalışmaları, günümüz zarfında değil de, geçmişte, yani mazide yapmaktır. Başka bir deyişle, coğrafya ilmini, tarih tezgahında incelemektir. Tarih, başlı başına, geçmişte yaşanan olayları bilimsel bir şekilde araştırırken; coğrafya, doğal çevreyi, bütün bir şekilde inceler. Her ikisi de birer bilimdir; kendilerine mahsus konuları, kendi sahalarında incelerler. Ancak esas fark, öncekinin konu ve sahası, geçmiş iken; sonrakinin ise var olan coğrafyadır. İkisi arasındaki ilişkiyi sağlayan farklı esaslar bulunsa da, temel esas, bahsettiğimiz gibi, önceki ilmin zaman zarfında, sonrakini bilimsel raya oturtmaktır. Dolayısıyla tarihî coğrafya; tarih ve coğrafyanın farklı esaslarının bir araya getirilerek oluşan bir bilim dalıdır. Her ne kadar bu bilim dalının bilimselliği yeni olsa da, yaptığımız araştırmalar sonucunda vardığımız kanaat şu ki, bu bilim çok eskidir, eskiye dayanır. Muhtelif yerlerde de değindiğimiz gibi, örneğin Nil Deltası'nın Mısır tarih ve kültüründe veya Fırat ile Dicle'nin eski Mezopotamya tarih ve kültüründeki yeri ve önemi, tamamen bir tarihî coğrafya konusu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu vesileyle tarihî coğrafya, tarihî mekânları inceleyen bir bilimsel tanıma sahip bulunduğunu görmekteyiz. Bu bilim, amacı gereği, az önce de belirttiğimiz gibi, tarihî öneme haiz coğrafi mekânları gün yüzüne çıkarır, inceler ve bu sayede evrensel ilme katkı sağlamış olur. Konusu, özelde tarihî öneme sahip coğrafi sahalardan iken, genel itibarıyla bütün tarihî mekânları içerir ki, kendi sınırlarını, bu sayede belirlemiş olur. Ancak şu kadarı var ki, her bilim dalında olduğu gibi, tarihî coğrafya da, konusu gereği birçok bilim dalıyla ilişkide bulunduğu, ilmî camianın bir gerçeğidir. Her şeye rağmen tarihî coğrafya, daha ziyade coğrafya ve tarih içerisinde yer ve öneme sahiptir. Hele hele Anadolu'muz ve Bingöl'ümüz bu noktada özel bir yer ve önem taşır.

Bingöl adının esasta ne olduğu ve orijininin ne asıldan geldiği hususu, konularımız arasında yer alan, araştırma ve incelemelerimizde bizi en çok yoran konulardan biri olmuştur. Hakikaten de, bu yörenin esas adı nedir ve kaynağı nereden olduğuyla ilgili var olan bilgilerin, tam olarak nereden arız olduğu, açık olmayan, umumiyetle masalvari kaynaklara dayanmaktadır. Hal böyle olunca, bu konuda kesin bir kanaate varmak mümkün olamamaktadır. Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen

değişik kaynaklardan edindiğimiz bilgi donanımımıza paralel olarak malumatta bulunacağız. Yaptığımız açıklamalar doğrultusunda, bu adlar üzerinde açıklamalarda bulunanlara baktığımızda, uyuşan ve de ayrışan bilgi ve görüşlere şahit olmaktadır. Bu manada, bu konu üzerinde malumat verenlerin başında, diyebiliriz ki Evliya Çelebi Seyahatnamesi gelmektedir. Bu eserde “Bingöl” adı, hoş bir seda ile masalımsı bir şekilde anlatılmaktadır. Buna göre, burada İskender-i Zülkarneyn’in başından geçen bir hikâyeye binaen bu ad verilmiştir. Eserde geniş yer tutan bu hikâyenin alternatif rivayetlerine, farklı eserlerde yer verilmiştir. Bunlarda mevcut göllerden vuku bulan şifa hikâyesi, farklı şeylere atfedilerek, benzer şekillerde anlatılmıştır. Yani, saha ve sonuçları aynı olan, ancak oyuncularını her defasında farklılaşan bir oyuna benzetebiliriz. Bu eserin yanı sıra, Arap kaynağı Yakut’ta, yöreye “Cebel-i Cur” adı verilir ki, bunu göz önünde bulundurduğumuzda, yörenin coğrafi yapısı itibarıyla dağ (cebel) ve dere (cur)’ye bağlı kalınarak bu ad verilmiş ve rivayet edilmiştir. Tabii ki, burada bu adın nereden geldiği ve neden verildiğinin daha detayına inilmemiş, kaynağa dayandırma yapılmamıştır. Diğer bir rivayete göre yöre, çevlik ve çoliğ şeklinde anılır, adlandırılır ve halk dilinden gelme bu ad, bağlık-bahçelik anlamını taşır. Diğer bir kaynağın rivayetine göre ise, esasta “Bingöller” bugünkü Karlıova ilçesinin sınırları içinde bulunmakta olup “Bingöl” bu ilçenin adı iken, Cumhuriyet Dönemi’nde bu yöre il merkezi yapılmış, bu yeni il’e verilmiştir. Yöreye verilen başka bir ad ise, “Çapakçur” dur. Sonuç olarak, kendisine farklı isimler verilen ve kaynakları noktasında kesin bir ilmi açıklama yapılmayan bu yöre ismi, aslında, ilin tarihi ve kültürü için bir zenginliğin ifadesi olup, bu konuda kesin bir açıklamada bulunmaktansa, bunu olumlu yanı ile değerlendirmek daha uygundur.

Anadolu’nun coğrafi yapısını baz aldığımızda, genel olarak genç bir yapıya sahip olduğunu görmekteyiz. Bu ise, ister istemez, bu coğrafyanın dağlık olmasının başta gelen sebebi olmuştur. Hal böyleyken Doğu Anadolu Bölgesi, bu umum yapının en dağlık kısmını teşkil etmektedir. Dolayısıyla konumuz olan Bingöl yöresi, bütün bu yapının bir parçasını oluşturmaktadır. Çalışmalarımız neticesinde bu yörenin coğrafi konumu ve özellikleriyle alakalı birtakım bilgilere ulaştık. Bu bilgiler ışığında Bingöl coğrafyasının, konumu itibarıyla stratejik bir noktada bulunduğu bilimsel bilinceye vardık. Bu sayede, her ne kadar dağlık bir konumda olsa da, Doğu Anadolu Bölgesi’nin güney kesiminde yer almakla, Doğu ve Güney Doğu’yu bir birine bağlayan ana

güzergahı kapsamaktadır. Bu ise, zikri geçen coğrafyaya stratejik bir armağandır. Coğrafi konumunun stratejik bu önemi, birçok şeyden kaynaklanmakla beraber, özellikle ülkemizin iki önemli bölgesini birbirine bağlamaktan, zengin bir yayla özelliğini taşımaktan, Bingöllerin bu yöredeki tarihî ve kültürel gibi önemli değerleri bulundurmaktan ve bunun gibi daha başka stratejik özellikler taşımaktan ileri gelmektedir.

Yörenin yüzey şekilleri, dağlık; suları bol ve soğuk; yaylaları geniş alanı kapsamakta; Türkiye'nin ziraatına envai katkılar sağlamaktadır. Bunlar arasında; bal, süt, et, deri gibi hayvansal katkılar bulunmaktadır. Yine Anadolu'muzun Bingöllerini, bu bölge, bağrında barındırmaktadır. Doğu Anadolu'nun sert kışını arındırmasa da, kışları soğuk ve karlıdır. Bu ise, her ne kadar birtakım olumsuzlukları taşısa da, esastaysa, Anadolu'ya iklim çeşitliliğini sağlamakla bir zenginlik, bu coğrafyanın, dünya coğrafyası literatüründeki artı bir değer ifadesidir.

Bingöl, Anadolu'nun bir parçası olmakla en eski çağlardan beri yerleşmeye geçilmiş bir ilimizdir. Anadolu tarihinin her döneminde eski çağlardan kalma birçok yerleşme çeşidine, muhakkak rastlanmaktadır. Daha yirminci asrın başlarında Avrupalı bilim adamlarınca bütün Önasya'da olduğu gibi, Anadolu coğrafyasının muhtelif yerlerinde de, tarihle alakalı kazı çalışmaları başlatılmıştı. Osmanlı'nın son zamanları ve Cumhuriyet'in ilk yıllarını teşkil eden bu zaman zarfında, bütün İslâm dünyasında olduğu gibi, Türkiye'de de, benzer şekilde, bilimsel araştırmalar pek revaçta değildi. Hal böyle olunca dışarıdan gelen bilim insanları, Anadolu'muzda saklı olan tarihî hazinenin ancak çok küçük bir parçasını gün yüzüne çıkartabiliyorlardı. Fakat yirmi birinci asra doğru Türkiye'de gelişen bilim kurumlarımız ve ilmî gelişmelerin yetiştirdiği bilim adamlarımız önderliğinde bu işe daha bir hızla el atıldı. Bu vesileyle, günümüze kadar Anadolu'nun kıyılarında gizli kalan tarihî yerler tespit edildi ve bu yerlerin de, bütün bir Anadolu tarihinin en eski çağlarından beri yerleşmeye geçildiğine dair listesinde yerlerini almış oldukları ortaya çıkmış oldu. İşte bahsi geçen yerlerden biri de Bingöl'dür. Daha yakın bir zamana kadar Bingöl'ün eski tarihi bilinmiyordu. Bahsettiğimiz gibi, farklı gelişmeler neticesinde Bingöl, bilinen tarihe sahip listeye dahil edilmiş oldu. Bu cümleden olmak üzere, yaklaşık olarak Anadolu'nun genelinde hüküm sürmüş olan Hurri, Hitit, Urartu, Assur, Med, Pers, Roma, Bizans, Sasani, İslâm ve Türk gibi hakim güçlerin tarihi hakimiyetleri, Bingöl'e de sirayet etmiştir. Uzak

tarihî bakımından Arkeoloji Bilimi'nden; yakın tarihî için de muhtelif kaynaklarda bunu görmekte ve anlamaktayız. Ancak kültürel ve siyasi tarihinde yakın tarih daha fazla yer almaktadır. Bunun başlangıcını ise, Roma'nın burada görülmesi teşkil eder. Roma döneminde başlayan süreç, Türk hakimiyetinin burada görülmesi ve devam etmesiyle, giderek daha samimi bir tarihî sürecin oluşumunu meydana getirecekti. Filhakika, bahsi geçtiği üzere, Roma'dan Türk hakimiyetine kadarki süreç, Bingöl tarihinin altın çağlarının başlangıcı olacaktı. Kabaca baktığımızda, bu dönemin üç aktörü olmuştur: Roma, İslâm ve Türk. Bu dönem itibariyle bilimsel manada bir kültürleşme ve medenileşmenin başladığını görmekteyiz ki, kentleşmenin oluşması, sağlam kalelerin yapılması, ticarî yolların ve kervan sarayların inşa edilmesi, dini mabetlerin bina edilmesi gibi mimari eserlerin oluşumu ve bundan başka sanat, edebiyat ve farklı ilmi sahalarda görülen gelişmeler, bunun apaçık göstergesidir.

Bingöl coğrafyasının, İslâm-Türk hakimiyeti öncesi ve sonrasında farklı önemler arz etmiş olduğunu, yaptığımız çalışma sonucunda gördük. Tarihine baktığımızda bu coğrafyanın, bu iki dönemde aynı kalan yönleri olmakla beraber, farklılaşan tarafın daha ağır bastığı, yani, bir gelişme ve değişme evresi görülmüştür. İlk evreyi tanımamıza yardımcı olan kaynak, kazı çalışmaları ve bazı masalımsı veriler iken; ikinci evreyi gözle görülür ve yazımsal eserler başta geleni teşkil eder. Dolayısıyla bu şartlar altında baktığımızda ikinci evrenin daha fazla önem arz ettiği görülmekte, coğrafi önemi artmaktadır. Bu coğrafya, genel olarak ilk evrede çok daha gözde olmazken, ikincisinde, gözde pek bir coğrafi konuya mevzu olmuştur. İlkinde, hakimiyet eli uzun olanlar, buraya ancak ulaşıp, kendi kontrollerinde bir yer olmayı sağlayabilirlerken, ikincisinde, bu durum pek de o kadar zor olmamış, illâ nitelikli bir güç gerektirmemiştir. Dolayısıyla coğrafi önemi ve kıymeti daha bilinmiş, açığa çıkmıştır. Aynı zamanda, bu coğrafyada, iki evre arasında, mamurlaşma noktasında da, uçurum kadar bir fark bulunmaktadır. Her şeye rağmen ve sonuç olarak, birinci evre, her ne kadar birtakım arızaları bünyesinde barındırsa da, nispeten de olsa, ikinci evreye temel teşkil etmesi ve başlı başına kendisine mahsus özelliklerine binaen bir değer taşır.

Roma ve Bizans dönemlerinde Bingöl ve yöresinde görülen kültür ve medeniyet, yörede ilkel aşamadan, modern bir aşamaya geçişi temsil eder. Yani kültür ve medeniyet, bu dönemlerden başlayarak kendilerine mahsus özelliklere binaen, giderek daha gelişecek ve anlam kazanacaktır. Bu dönemler itibariyle, artık her hangi bir millete

ya da dine ait kültürel birtakım arızaların vücuda getirildiği, bunun ise medeni bir yapılaşmaya sebebiyet teşkil ettiği görülmektedir. Bu dönemlerden sonra kendini göstermeye başlayan İslâm ve Türk dönemlerindeyse, var olana daha başka zenginlikler dahil edilmiş, kültürel farklılaşma ve gelişme görülerek, akabinde daha ileri düzeyde bir medeniyeti getirmiştir.

Anadolu'nun تنها bir köşesinde bulunan Bingöl, İslâm fetihleriyle yeni kültürel maddi ve manevi ayrıcalıklara sahip olmakla, daha ileri düzeyde medeni bir sahaya oluşturacaktı. Zira İslâm fethi, hem kültürde ve hem de medeni alanda bu memlekete mamurane bağışta bulunmuş, Türklerin Anadolu'yu fetihleri, buna katkı sağlamıştır. Bu gün geriye dönüp baktığımızda, Bingöl sınırlarında Türk-İslâm döneminden kalma önemli eserlere rastlanılmakta, zengin bir tarihî mirasın bulunduğu görülmektedir. Özellikle bu yörede önemli Türk-İslâm devletleri arasında vuku bulan muhtelif vakalar, önemlerine binaen, yörenin stratejik ehemmiyetine delalettir.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Bingöl yöresinde en eski çağlardan başlayarak günümüze dek yerleşme ve yapılaşmada tedrici bir ilerleme kaydedildiğini gördük. Bunlar arasında mağaralar, höyükler, kaleler, yollar, camiler, kiliseler, hamamlar, mektepler, çeşmeler, köprüler, türbeler gibi benzeri ve günümüz modern yerleşme ve yapılaşmaların olduğunun tespitini yaptık.

En eski Anadolu inançlarından Hristiyanlık ve İslâmiyet'e kadar farklı inançlara ve bunlara ait yapılaşmalara rastlanıldığının bilgisine vardık. Klâsik Anadolu'nun inançlar bütünü olan çok tanrıcılık sisteminin tesirinin buraya da sirayet etmiş olduğunu ve Roma hakimiyetiyle birlikte Hristiyanlık'ın hakim olduğu sahaya, İslâm'ın doğuşu ile, yerini bu hanif dine bıraktığının sonucuna vardık.

Yerleşmenin yaşama bağlı olarak şekillendiği Bingöl ve civarında, ekonomik faaliyetlerin tarım, hayvancılık ve ticaret gibi muhtelif faaliyetleri kapsadığını, edebi sahada yazılı edebiyattan ziyade, sözlü edebiyatın hakim olduğu görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Acar, Abdurahman, “Bingöl ve Çevresinde İslâm Dininin Yayılışı”, *I. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2007, s. 19-27.
- Akbulut, Yılmaz, *Bingöl Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
- Akşit, Niyazi, “Coğrafya”, *A’dan Z’ye Kültür ve Tarih Ansiklopedisi*, Cilt: I, Yeni Şafak Kültür Yayınları, İstanbul 2004, s. 138.
- Akurgal, Ekrem, *Türkiye’nin Kültür Sorunları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998.
- _____, *Anadolu Uygarlıkları*, Asır Matbaacılık, İstanbul 1993.
- _____, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları Yayınları, Ankara 2008.
- Akyüz, Niyazi-Çapçioğlu, İhsan, (editörler), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2010.
- Alp, Şevket, “Bingöl ve Çevre Değerlerinin İrdelemesi Üzerine Bir Bakış”, *I. Bingöl Sempozyumu*, (10-11 Haziran 2006), Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2007, s. 351-360.
- Altaş, Seyithan, *Uygarlık Tarihi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2011.
- Araz, Nezihe, (yayın yönetmeni), *Dünya Tarihi*, Cilt: I, Kaynak Kitaplar Basım-Yayın ve Ticaret, İstanbul 1974.
- Atalay, İbrahim-Mortan, Kenan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2006.
- Atasoy, Emin, *Genel Coğrafya*, Ezgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, *Coğrafya Bilimi ve Coğrafya Öğretimine Giriş*, Ezgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- Ayverdi, İlhan, “Tarih”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Cilt: III, İstanbul 2006, s. 3033-3034.
- _____, “Kültür”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Cilt: II, İstanbul 2006, s. 1824-1825.
- _____, “Medeniyet”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Cilt: II, İstanbul 2006.
- Baydil, Emin, *Coğrafyaya Giriş*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2001.
- Baykara, Tuncer, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

- _____, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, TKAE Yayınları, Ankara 2000.
- Bedirhan, Yaşar, *Ortaçağ Tarihi*, Eğitim Kitapevi Yayınları, Konya 2007.
- Beki, Abdulaziz, “Klasik Medrese Geleneğinin Bingöl’ün Sosyo-Kültürel Yapısına Katkısı” *II. Bingöl Sempozyumu*, (25-27 Temmuz 2008), Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 673-710.
- Bernheim, E., *Tarih İlmine Giriş*, çev. M. Şükrü Akkaya, Kültür Bakanlığı Devlet Basımevi, İstanbul 1936.
- Biçer, Bekir, *Tarihe Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2008.
- Bulaç, Ali (hazırlayan), “Âl-i İmran Suresi”, *Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Ayet:123, Bakış Yayınları, İstanbul 2004. s. 51-77.
- Butasım, Nebi, *Bingöl’deki Mimarî Eserler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Van 2010.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1979.
- Candarlıoğlu, Gülçin, *Tarih Metodu-Araştırma Yazma*, TDAV, Özrenk Matbaa, İstanbul 2003.
- Cevizci, Ahmet, “Kültür”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2002.
- Çapak, Halis, “Bingöl’ün Tarih ve Kültürel Mirası Üzerine”, *II. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 357-367.
- Çetin, Osman, “Medeniyet”, *SBA*, Risale Yayınları, İstanbul 1988.
- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu ve Kuzey Suriye-Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1984.
- Darkot, Besim, “Bingöl”, *İA*, Cilt: II, MEB, İstanbul 1979, s. 627-628.
- Dikici, Mehmed, *Anadolu’da Türkler-Anadolu’ya Türk Göçleri*, Burak Yayınevi, İstanbul 1998.
- Doğanay, Hayati, *Coğrafyaya Giriş*, Çizgi Kitabevi, Konya 2000.
- _____, *Genel Beşerî ve Ekonomik Coğrafya*, Aktif Yayınevi, Erzurum 2003.
- _____-Sever, Ramazan, *Genel ve Fizikî Coğrafya*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2011.
- Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.

- Eğilmez, Savaş, *Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihî Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Erzurum 2004.
- Erdem, İlhan–Uyar, Mustafa, “Akkoyunlular -Akkoyunluların Tarihî Sahnesine Çıkışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1534-1550.
- Erinç, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İÜEF Coğrafya Enstitüsü Yayınları, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1953.
- Erpolat, Mehmet Salih, “Çapakçur Kanunnâmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX(2), Bingöl 2006, s. 105-109.
- Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK, Ankara 1984.
- Evliya Çelebi b. Derviş Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Zuhuri Danışman, Cilt: V, Zuhuri Danışman Yayınları, İstanbul 1970.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki, *Anadolu Uygarlığı*, Der Yayınları, İstanbul 1997.
- Fayda, Mustafa, “Tarih”, *DİA*, Cilt: XL, TDV, İstanbul 2011, s. 30-36.
- Fırat, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998.
- Grakov, B. N., *İskitler*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Gülensoy, Tuncer, “Elazığ-Bingöl ve Tunceli İlleri Yer Adlarına Bir Bakış”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, (11-13 Eylül 1984), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.
- Gümüşçü, Osman, *Tarihî Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.
- Günay, Ünver-Güngör, Harun, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihî*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007.
- Güney, Emrullah-Güney, Umut, *Türkiye Coğrafyasının Uygarlıkları-Anadolu’nun ve Trakya’nın Tarihî Coğrafya Bölgeleri ve Antik Kentleri*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2011.
- Güven, İsmail, (editör), *Uygarlık Tarihi*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2007.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
- Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Yeni Çizgi Yayınları, Ankara 1995.
- İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Cilt: I, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004.
- _____, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, Cilt: I, Maarif Basımevi, İstanbul 1954.

- Kaya, Mehmet, “Cumhuriyet Arşiv Vesikaları Işığında Bingöl Vilayeti’nin Kurulması ve İdari Yapısının Düzenlenmesi”, *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu*, (1–2 Ağustos 2009), Bingöl Belediyesi Yayınları, Bingöl 2009, s. 231-238.
- _____, “Bingöl Vilayeti’nin Kurulması ve İdari Yapılandırılması”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 2011, s. 139-148.
- Kaya, Mehmet Ali, “Anadolu’da Roma Eyaletleri; Sınırlar ve Roma Yönetimi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV(38), Ankara 2005, s. 11-30.
- Kılıçlıoğlu, Safa-Araz, Nezihe- Devrim, Hakkı, (yayımlayanlar), “Bingöller”, *ML*, cilt: II, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990, s. 384-385.
- _____, “Bingöl”, *ML*, Cilt: II, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990.
- Kınal, Füzuran, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK, Ankara 1998.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, Işık Matbaası, İstanbul 1953.
- Komisyon, “Bingöl”, *TA*, Cilt: 6, MEB, İstanbul 1989, s. 409.
- Komisyon, “Coğrafya”, *Türkçe Sözlük*, TTK, Ankara 1981, s. 160.
- _____, “Kültür”, *Türkçe Sözlük*, TTK, Ankara 1981, s. 532.
- _____, “Tarih”, *Türkçe Sözlük*, TTK, Ankara 1981, s. 765.
- _____, “Uygarlık”, *Türkçe Sözlük*, TTK, Ankara 1981, s. 816.
- Konukçu, Enver, *Köroğlu’na Kadar Bingöl*, Yenigün Matbaası, Ankara 1987.
- Korkutata, Zeki, “Bingöl Halkının Sosyal Hayatta Din Tutumları Üzerine”, *II. Bingöl Sempozyumu*, (25-27 Temmuz), Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 781-789.
- Kramers, J. H., “Coğrafya”, tevsî eden: İbrahim Hakkı Akyol, *İ.A.*, Cilt: III, MEB, İstanbul 1977, s. 202-220.
- Kürkçüoğlu, Erol, *Ortaçağ’da Erzurum (V-XV Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007.
- Lêon-Halkın, E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, TTK, Ankara 1989.
- Lloyd, Seton, *Türkiye’nin Tarihi*, çev. Ender Varinlioğlu, Semih Ofset, Ankara 2003.
- Mansel, Arif Müfid, *İlk Çağ Tarihi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1942.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2003.
- _____, *Tarih Metodolojisi*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1989.

- Meuleane, M., *Dünya Tarihi Ansiklopedisi*, çev. Ülkü Işıklar, Cilt: II, Yener Yayınları, İstanbul (t.y), s. 1033-1070.
- Omaç, Zeki, “Bingöl’ün Sahip Olduğu Zenginlik Kaynaklarının İncelenmesi ve Bu Kaynakların Bingöl’ün Gelişmesinde Kullanılmasına İlişkin Öneriler”, *II. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 173-179.
- Ögel, Bahattin, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.
- Öğmen, Mesud, “Aşiret Yapılanması İle Bingöl Ve Civarında Bulunan Aşiretler”, *Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu*, (1-2 Ağustos 2009), Bingöl Belediyesi Yayınları, Bingöl 2009, s. 85-100.
- Özarpınar, Yılmaz, *İslâm Medeniyeti ve Türk Kültürü*, Özener Matbaası, İstanbul 2003.
- Özçelik, İsmail, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık-Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara 2001.
- Öztuna, Yılmaz, *Türk Tarihinden Yapraklar*, MEB, İstanbul 1969.
- Pamuk, Bilgehan, “XIX. Yüzyılda Çapakçur (Bingöl) ve Yöresinde Ekonomik Faaliyetler: Madencilik ve Yaygın İş Kolları”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 2011, s. 104-105.
- Püsküllüoğlu, Ali, “Coğrafya”, *Türkçe Sözlük*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 339.
- _____, “Kültür”, *Türkçe Sözlük*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 1038.
- Ramsay, W. M., *Anadolu’nun Tarihî Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, MEB, İstanbul 1960.
- Saraçoğlu, Hüseyin, *Doğu Anadolu*, Cilt: I, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.
- Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV, Ankara 2007.
- Sever, Ramazan, *Karlıova İlçesi’nin Beşerî ve İktisadî Coğrafyası*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2008.
- Sevin, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, *Anadolu’nun Tarihî Coğrafyası*, TTK, Ankara 2001.
- _____, “Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985”, *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (26-30 Mayıs 1986) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 279-300.
- Sivas, Taciser, (editör), *Uygarlık Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2011.
- Soylu, Hasbi, *Bingöl İli Turizm Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, İstanbul 2004.

- _____, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl*, Aktif Yayınları, Erzurum 2003.
- Söylemez, M. Mahfuz-Demir, Abdullah, *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakcur Livası Nüfus ve İskan*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2010.
- Şahin, Cemalettin, *Coğrafyaya Giriş*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 1998.
- _____, (editör), *Genel Coğrafya*, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara 2010.
- Tekeli, İlhan, *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- Tekin, Arslan, *Türkün Tarihi*, Kariyer Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Tektaş, Şevket, "Bingöl İlinin Tarihteki Yeri, Tarihsel Gelişimi, Coğrafi Yapısı ve Ekonomisi", *II. Bingöl Sempozyumu*, (25-27 Temmuz 2008), Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 347-350.
- Tiryaki, Sırrı, *Bingöl Eskiçağ Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Erzurum 2008.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1969.
- Tokuroğlu, Belma-Ersoy, Abdullah, *Uygarlık Tarihi*, İmaj Yayınevi, Ankara 2011.
- Top, Mehmet, "Bingöl'deki Mimarî Doku Üzerine Bir Değerlendirme", *I. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2007, s. 171-194.
- Taplamacıoğlu, Mehmet, *Dinler Tarihi*, Güneş Matbaacılık, Ankara 1966.
- Tuncel, Metin, "Bingöl", *DİA*, Cilt: VI, TDV, İstanbul 1992, s. 183-184.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- Ünsal, Veli, "Doğu Karadeniz'in Tarihi Coğrafyası", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VIII(2), Erzurum 2006, s. 1-3.
- Yaman, Yücel, (Genel Koordinatör), "Bingöl", *YA*, Cilt: II, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 1316-1318.
- Yıllık Hazırlama Komitesi, *1995 Bingöl İl Yıllığı*, Gen Matbacılık Reklamcılık, Ankara 1995.

Yınanç, Mükrimin Halil, “Akkoyunlular” *İA*, Cilt: I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 251-270.

Yurdaydın, H. G., *Dinler Tarihi*, Gündüz Matbaacılık, Ankara 1978.

<http://4.bp.blogspot.com/2F9SCVqcCHU/USImrgxWEEI/AAAAAAAAAC0/Ft1BFO MJWes/s1600/bseluklu.jpg>

http://1.bp.blogspot.com/dQb5N2IK0xg/UQTaBjr_sEI/AAAAAAAAAmp0/KHN8oKjytf E/s1600/586.jpg

<http://www.eravsar.de/Turk%20Tarihi/Haritalar/27.%20Akkoyunlu%20ve%20Karakoy unlu%20Devletleri.jpg>

http://www.bintso.org.tr/resimler/makaleler/eski_bingol.jpg

[http://www.bingol.gov.tr/ortak_icerik/bingol/galeri//21/Bing%C3%B6l%20\(20\).jpg](http://www.bingol.gov.tr/ortak_icerik/bingol/galeri//21/Bing%C3%B6l%20(20).jpg)

http://www.sehirler.net/data/media/52/bingl_solhan.jpg

http://wowturkey.com/tr474/k_Ahmet_Nadir_Isisag_YaylacilarBingol.jpg

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/jpg>

<http://static.panoramio.com/photos/large/54232536.jpg>

http://www.turkiye-rehberi.net/harita/resim/Turkiye/bingol_haritasi.png

<http://www.uyduharita.org/wp-content/uploads/b-39471.jpg>

EKLER

Fotoğraf 1: Bingöl'den eski bir görünüm

Kaynak: http://www.bintso.org.tr/resimler/makaleler/eski_bingol.jpg

Fotoğraf 2: Günümüzde Bingöl

Kaynak: [http://www.bingol.gov.tr/ortak_icerik/bingol/galeri//21/Bing%C3%B6l%20\(20\).jpg](http://www.bingol.gov.tr/ortak_icerik/bingol/galeri//21/Bing%C3%B6l%20(20).jpg)

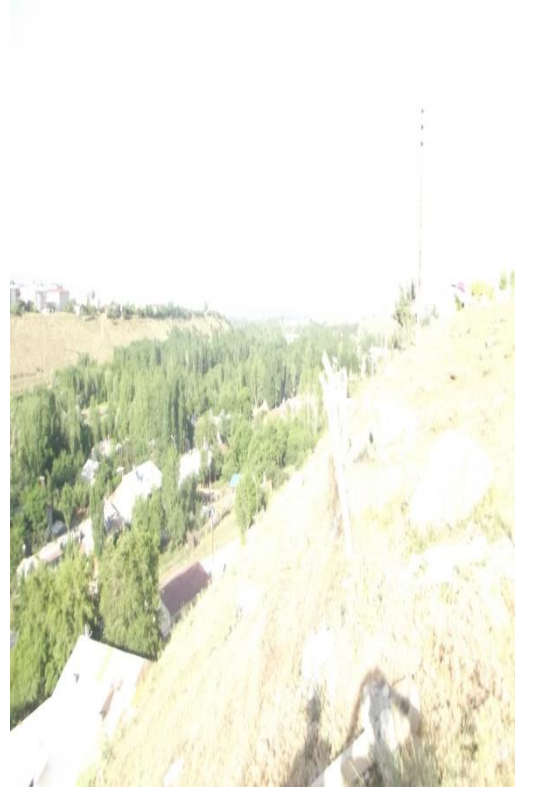

Fotoğraf 3: Bingöl'ün Solhan ilçesinde bulunan Yüzen Adalar

Kaynak: http://www.sehirler.net/data/media/52/bingl_solhan.jpg

Fotoğraf 4: Çapakçur'da mezarlık

Fotoğraf 5: Çapakçur'dan görüntüler

Fotoğraf 6: Yaylacılar

Kaynak: http://wowturkey.com/tr474/k_Ahmet_Nadir_Isisag_YaylacilarBingol.jpg

Fotoğraf 7: Güneşin doğuşu

Kaynak: http://1.bp.blogspot.com/dQb5N2IK0xg/UQTaBjr_sEI/AAAAAAAAAAmp0/KHN8oKjytfE/s1600/586.jpg

Fotoğraf 8: Bingöl Dağları

Kaynak: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/jpg>

Fotoğraf 9: Bingöl Dağları

Kaynak: <http://static.panoramio.com/photos/large/54232536.jpg>

Harita 1: Bingöl ve ilçelerinin siyasi haritası

Kaynak: http://www.turkiye-rehberi.net/harita/resim/Turkiye/bingol_haritasi.png

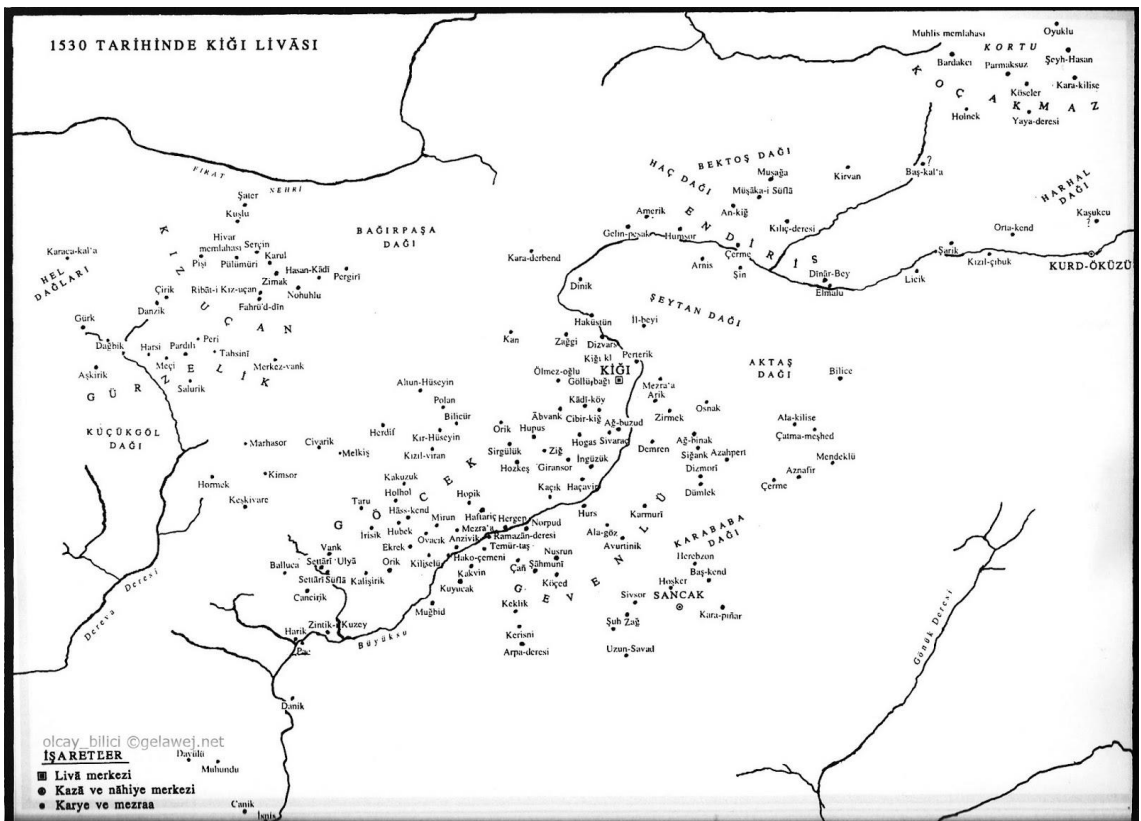

Harita 2: Bingöl haritası

Kaynak: <http://www.uyduharita.org/wp-content/uploads/b-39471.jpg>

Harita 3: Bingöl il sınırı

Harita 4: 1530 tarihinde Kiğı livası

Harita 28 : Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri. Bu Türkmen devletleri aynı alanlar üzerinde hakimiyet kuran, birbirinin devamı devletlerdir.

Harita 5: Akkoyunluları ve Karakoyunluları gösteren harita

Kaynak: <http://www.eravsar.de/Turk%20Tarihi/Haritalar/27.%20Akkoyunlu%20ve%20Karakoyunlu%20Devletleri.jpg>

Harita 6: Büyük Selçuklu İmparatorluğu

Kaynak: <http://4.bp.blogspot.com/2F9SCVqcCHU/USImrgxWEEI/AAAAAAAAAC0/Ft1BFOMJWes/s1600/bseluklu.jpg>

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Zübeyr YILDIZ
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum 05.05.1986
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, KKEF, Tarih Öğretmenliği
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	zubeyr_25@hotmail.com
Tarih	.../.../2014